

VOLKER WOLLMANN

"Diaspora" monumentelor arheologico-epigrafice din centre urbane și militare ale Daciei Superior

În literatura epigrafică referitoare la provincia Dacia nu sunt rare informațiile despre inscripții "rătăcitoare", adică despre acele monumente epigrafice care au fost descoperite într-un loc diferit față de cel în care fuseseră înălțate și stătuseră inițial, potrivit conținutului și destinației lor primare¹. Chiar dacă multe dintre aceste piese nu au putut fi determinate din punct de vedere topografic, adică nu li se poate induce proveniența prin conținutul textului ori sunt cunoscute numai din manuscrise din secolele XVI-XIX (fără mențiuni referitoare la locul de descoperire), ele au fost grupate de Theodor Mommsen în categoria numită "Daciae incertae" (CIL III 1596-1626a). Între timp, situația topografică a unora dintre ele a fost elucidată de editorii corpusului *Inscriptiones Daciae Romanae* (seria *Dacia Superior*, vol. III/1-III/5), dar cele care au rămas nedeterminate sub raport topografic (până în prezent) sunt lipsite de valoare documentară integrală. Această constatare este valabilă și pentru o parte dintre monumentele sculpturale și arhitecturale care au "emigrat" cu diferite destinații, uneori zeci și sute de km de la locul descoperirii.

Refolosirea materialelor litice din Antichitate ca material de construcție este un fenomen cunoscut pe întreaga arie a fostului Imperiu Roman, în special în provinciile în care existau puține cariere de piatră. De aceea nu trebuie să ne surprindă faptul că piatra a constituit uneori, în Antichitate, o marfă de import. Sub acest aspect, surprinzător este fenomenul refolosirii monumentelor romane din piatră ca material de construcție pe teritoriul Daciei intracarpatică, atât de bogat în roci rezistente și, în același timp, ușor de prelucrat. Un motiv plauzibil pentru această practică sunt avantajele pe care le oferă o piatră gata fasonată. Un exemplu

¹ I. I. Russu, *Note epigrafice*, Seria IX: *Inscripții "rătăcitoare"*, în *Acta Musei Napocensis*, III, 1966, p. 451-458.

sugestiv îl oferă biserica evanghelică din Sebeș, construită în cea mai mare parte din piatră de calcar adusă de la cariera din Ighiel. Cum se poate explica încastrarea a cel puțin trei monumente romane, vizibile și azi (două inscripții și o sculptură), în acest monument medieval din secolele XIII-XV? Cel mai verosimil, după noi, este că, în timpul transportului de la Ighiel spre Sebeș, cărăușii, trecând prin Alba Iulia (*Apulum*), au completat fără discernământ încărcătura, cu pietre prelucrate, printre care se aflau, după cum s-a văzut, și inscripții.

S-a pus și întrebarea dacă prezența unor monumente romane, în speță altare votive, într-o serie de biserici de pe Valea Ampoiului și a Almașului (cunoscându-se exemple și din alte părți) – îndeplinind un rol funcțional identic în special la unele vechi biserici ortodoxe din lemn – "are vreo semnificație sau se datorează unei simple întâmplări?"².

Împrejurările în care a avut loc "migrația" monumentelor litice romane, în speță a celor epigrafice, în general nu se cunosc ori se bazează pe indicii foarte nesigure, uneori chiar contradictorii. Adevărat că majoritatea descoperirilor erau făcute în trecut de către oameni necunoscători în materie de arheologie și epigrafie (discipline care s-au încheat mai târziu, abia în secolul XIX), dar mulți dintre ei erau anticari și entuziaști pasionați ai obiectelor vechi, mai ales romane. În intenția de a le pune la adăpost, le-au transportat la conace, castele, biserici ori cetăți, spre a le păstra pentru posteritate, admirându-le ca obiecte de artă și de podoabă, cu alte cuvinte ca și curiozități.

Concomitent, o serie de descoperiri litice au găsit o utilizare practică, drept material de construcție și de umplutură, fenomen ce a avut ca urmare transformarea ruinelor centrelor urbane antice în mari depozite-"rezervor" de material litic deja prelucrat.

Pentru ilustrarea uriașei amplori pe care a cunoscut-o "migrația" monumentelor de piatră antice în urma jefuirii sistematice practicate mai multe secole, exemplul prin excelență este *Ulpia Traiana (Colonia Ulpia Traiana Augusta Sarmizegetusa)*³. Însă,

² Cf. Vasile Moga, Constantin Inel, Matei Drâmbărean, Valer-Petru Olea, *Piese romane de patrimoniu în bisericile de pe Văile Ampoiului și Almașului*, în *Patrimonium Apulense*, III, 2003, p. 73.

³ Cf. Volker Wollmann, *Monumente epigrafice "emigrate" din Ulpia Tra-*

nici chiar în cazul său nu se cunosc împrejurările în care au dispărut cele mai multe monumente litice, iar, sub aspect cantitativ, această problemă nu poate fi elucidată nici măcar cu aproximație.

În cele ce urmează, încercăm să prezentăm câteva exemple care au menirea să arate varietatea de situații, unde și cum puteau să ajungă în decurs de câteva secole inscripțiile **Ulpiei Traiana**, în ciuda distanțelor și greutateilor de transport pe care le implicau asemenea blocuri de marmură și piatră.

Au fost situații când o mulțime de inscripții și monumente, din marmură în special, apărute în ruinele satului Grădiștea de Hațeg, au fost distruse de înșiși descoperitorii lor. Obligația de a preda inscripțiile, evident și sculpturile romane, nobililor din împrejurimi pentru înfrumusețarea curților și conacelor, ba chiar mai mult, obligația de a le transporta până acolo, i-a determinat pe localnici de multe ori să le ascundă, fie în pământ, fie să le zidească în temelia unor construcții; alteori, și din păcate foarte frecvent, monumentele din marmură au fost arse în cuptoarele de var. Theodor Mommsen surprinde cu următoarele cuvinte această situație în anul 1857, cu prilejul vizitei întreprinse în Transilvania: "... în schimb, în zilele noastre încă, în Transilvania se arde din acele [inscripții] var. Cuptorul fumegând de ars var la intrarea în Sarmizegetusa, Várhely-ul de astăzi, și faptul că această veche metropolă a Daciei nu păstrează acuma mai mult de două pietre cu inscripții, se explică reciproc îndeajuns"⁴.

J. Seivert a constatat încă la 1770 cum locuitorii comitatului Hunedoara au distrus mai multe inscripții, pentru a nu fi nevoiți să le transporte (în vederea trimerii lor la Viena) până la Mureș sau la Alba Iulia⁵.

iana, în *Sargetia*, XI-XII, 1974-1975, p. 307-315.

⁴ Theodor Mommsen, *Monatsberichte der königlichen Preußischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1857*, Berlin, 1858, p. 153.

⁵ J. Seivert, *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea*, Viena, 1773, p. 30; M. J. Ackner, Fr. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Viena, 1865, p. XI: "... hatten schon vor der Verladung [nach Wien] die Walachen, besonders im Hunyader Comitate, um mit dem Transporte nicht gequält zu werden, viele Inschriften zerstört".

Preocuparea în sine de a strânge și înregistra izvoarele epigrafice "daco-romane" din *Ulpia Traiana*, prezentă, încă din veacul al XVI-lea, la erudiți ca J. Mezerzius, P. Lescalopier, St. Zamosius, continuată apoi de A. Marsigli, S. Hohenhausen, de nobili atrași de aceste antichități, ca cei din familia Brázovai, Kendeffy, Noptsa, de clerici ca I. Ianza, Șt. Moldovanu și V. Mihaly sau de oameni cu pregătire mai modestă, reflectă încă de atunci interesul pentru trecutul îndepărtat, pentru cultivarea scrisului și civilizația romană.

Cea mai mare colecție înghebată în Țara Hațegului la începutul secolului XIX pare să fi fost la curtea nobilului Ladislau Noptsa din **Fărcădin**. Spre nemulțumirea unor arheologi ca M. J. Ackner, monumentele erau fie zidite în castel, fie expuse sub cerul liber, fără nici un criteriu⁶. Cele mai multe inscripții proveneau, fără îndoială, din ruinele capitalei "daco-romane"⁷. Altele, având același loc de proveniență, au fost aduse de la Nălați⁸ și Densuș⁹. O mare parte din colecție a fost dusă de aici la castelul Noptsa din Zam (jud. Hunedoara)¹⁰, de unde unele au ajuns la Muzeul din Deva, actualul Muzeu al Civilizației Dacice și Romane.

La curia Lonyai din Fărcădin a ajuns și un altar funerar care, la mijlocul secolului XIX, a fost văzut și transcris de preotul Șt. Moldovanu la Pâclișa¹¹.

În incinta castelului familiei Brázovai din **Breazova** s-au păstrat până în secolul XX câteva inscripții¹² care au dispărut, cu

⁶ M. J. Ackner, *Decennial-Aufzeichnungen der archäologischen Funde in Siebenbürgen von 1845 bis 1855*, în *Mitteilungen der k. k. Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 1, 1856, p. 94.

⁷ CIL III 1438 = IDR III/2 314, CIL III 1457 = IDR III/2 90; CIL III 1466 = IDR III/2 373, CIL III, 1467 = IDR III/2 387; CIL III 1468 = IDR III/2 396; CIL III 1484 = IDR III/2 123; CIL III 1490 = IDR III/2 376; CIL III 1503 = IDR III/2 112; CIL III 1535 = IDR III/2 425; CIL III 1541 = IDR III/2 430.

⁸ CIL III 1460 = IDR III/2 92; CIL III 1508 = IDR III/2 431.

⁹ CIL III 1497 = IDR III/2 107, CIL III 1503 = 112.

¹⁰ CIL III 1437 = IDR III/2 286; CIL III 1451 = IDR III/3 21, CIL III 1465 = IDR III/2 101, CIL III 1475 = IDR III/2 401; CIL III 1482 = IDR III/2 129; CIL III 1486 = IDR III/2 128; 1509 = IDR III/2 3; CIL III 1514 = IDR III/2 130; CIL III 1523 = IDR III/2 41 (bancă de amfiteatru), CIL III 1535 = IDR III/2 425; CIL III 1523 = IDR III/2 16 (statuie).

¹¹ CIL III 7980 = IDR III/2 391.

¹² CIL III 7983 = IDR III/2 9; CIL III 7984 = IDR III/2 438; CIL III 7985 = IDR III/2, 443.

excepția celor ajunse la Muzeul din Arad.

O serie de monumente epigrafice descoperite în ruinele metropolei Daciei, care mai înainte se aflau la conacul lui Alexandru Noptsa din **Densuș** (*in domo Noptiana antiquiores*), au ajuns în casa lui Samuel Bálint, proprietar din **Bretea Română**¹³. Cel mai impunător monument dintre piesele ajunse la Bretea Română este altarul onorific al guvernatorului celor trei Dacii, *Marcus Claudius Fronto*, din anii 168-170 (CIL III 1452 = IDR III/2 90), care, în ciuda volumului și greutateii enorme, a fost transportat după anul 1900 (împreună cu IDR III/2 89) până la castelul familiei Karácsanyi din Banloc (jud. Timiș, ajuns mai târziu în proprietatea familiei regale) și, în cele din urmă, la Muzeul Banatului din Timișoara (**fig. 1**). Acest caz este deosebit de semnificativ pentru unele criterii care au stat la baza "diasporei" monumentelor litice romane.

Fig. 1

¹³ CIL III 1452 = IDR III/2 89; CIL III 1457 = IDR III/2 90; CIL III 1594 = IDR III/2 106; CIL III 1544 = IDR III/2 28 (bancă de piatră).

În împrejurări necunoscute a ajuns la conacul Ostrohinilor din Bretea Română o inscripție dedicată puterii divine a lui Aesculap și Hygiea, văzută și copiată de Zamosius¹⁴.

La curia lui Iosif Naláczi din **Nălați-Vad**, *nunc Nalatzî in curte*, erau expuse alte inscripții¹⁵, în timp ce în parcul castelului Fay (fost Teleki) se păstra prin anii 1910 o lespede votivă dedicată lui Deus Aeternus, lunonei și Îngerilor, copiată de B. Jáno¹⁶.

În casa vicecomitelui Csulai din **Ostrovu Mare**, împreună cu trei capiteluri uriașe, aflate azi la Muzeul din Sarmizegetusa, figurau până la sfârșitul secolului trecut (împreună cu CIL III 1464 = IDR III/2 100, care se mai păstrează și azi) alte două inscripții (CIL III 1433 = IDR III/2 266; CIL III 1435 = 269). După Șt. Moldovanu, "totu în Ostrovu la curia D. Makrai se afla piatra monumentală de marmore cu icona peptuală (bustu) a unui patriciu, înse frenta din sus, pe care se putu ceti ..."¹⁷. Firește că, dată fiind distanța mică de la Grădiște până la **Totești**, au "migrat" și în acest sat din metropola Daciei cel puțin două altare votive, ambele dedicate zeiței Fortuna, denumită cu epitetul mai puțin cunoscut *Fortuna Daciar(um)*. Unul (CIL III 1419 = IDR III/2 208) a ajuns în colecția Váradi din Deva, iar celălalt, cu inscripție martelată, a rămas la conacul proprietarei Ponori, unde l-a văzut și copiat J. F. Neigebaur în anul 1847¹⁸.

Cam la aceeași distanță de Sarmizegetusa se află și conacul lui Ștefan Pogány din **Pâclișa**, unde a fost dus altarul votiv dedicat zeităților protectoare ale răspântiilor de drumuri (CIL III 1440 = IDR III/330). Aici Șt. Moldovanu mai semnalase în anul 1853 un fragment de inscripție descoperit în ruinele amfiteatrului din Ulpia Traiana (CIL III 13787 = IDR III/2 114).

La castelul lui Adam Kendeffy din **Sântămăria-Orlea** a fost transportat, din ruinele Ulpiei Traiana, un altar funerar, care a

¹⁴ CIL III 1417 = IDR III/2 154.

¹⁵ CIL III 1516 = IDR III/2 12; CIL III 1540 = IDR III/2 115; CIL III 7962 = IDR III/2 353.

¹⁶ IDR III/2 190.

¹⁷ *Foaie pentru minte, animă și literatură*, Brașov, 1853, nr. 38, p. 282 = IDR III/2 384.

¹⁸ J. F. Neigebaur, *Dacien. Aus den Ueberresten des classischen Altertums*, Brașov, 1851, p. 78, nr. 1; CIL III 1421 = IDR III/2 211.

dispărut probabil în a doua jumătate a secolului XIX, după ce M. J. Ackner și informatorul lui, Steinbüchel, au reușit să-i copieze textul (CIL III 1524 = IDR III/2 418). În acest castel Téglás Gábor a "descoperit" în anul 1889 un altar funerar cu text martelat și cioplit lateral în formă de ciupercă, fiind folosit ca picior de masă (CIL III 12587 = IDR III/2 369).

Despre cele două piese epigrafice pe care le-a văzut Th. Mommsen în 1857 la castelul Kendeffy din *Râu de Mori* (CIL III 1420 = IDR III/2 207; CIL III 1493 = IDR III/2 105) nu știm dacă prima a fost expusă aici ca o curiozitate arheologică. A doua, reprezentând partea de mijloc (aprox. o treime) a unui altar votiv, a fost folosită ca material de construcție, adică drept ramă de ușă la intrarea în pivnița castelului. Trebuie remarcat faptul că autorul CIL-ului propune o întregire aproape corectă, fără să fi văzut treimea cu marginea din dreapta a inscripției, care fie era tencuită, fie (ceea ce este mai puțin verosimil) fusese zidită în ancadramentul din stânga a aceleiași intrări¹⁹ (**fig. 2a-b**).

Fig. 2a-b

¹⁹ Cf. Volker Wollmann, *Monumente epigrafice și sculpturale romane din Ulpiu Traiana*, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 200-203.

Puțin mai departe au "migrat" câteva monumente epigrafice descoperite ocazional la Grădiște și care au ajuns, prin intermediul clericilor Ioan Ianza și Victor Mihaly, în colecția Episcopiei Greco-Catolice din Lugoj. Este vorba de o lespede votivă (CIL III 7901 = IDR III/2 188), de un altar votiv dedicat zeiței Epona și Campestris (7904 = IDR III/2 205) și de alte trei altare votive, toate din marmură (CIL III 7913 = IDR III/2 185; CIL III 7914 = IDR III/2 187; CIL III 7915 = IDR III/2 203). O tablă votivă (CIL III 7903 = IDR III/2 196) păstrată în același loc ilustrează o "migrație" ieșită din comun, ajungând mai târziu până la **Sighetu Marmației**, în colecția familiei Mihaly de Apșa.

Tot prin intermediul preotului Ianza a ajuns monumentul onorific închinat împăratului Gordianus²⁰ la conacul familiei Jósika din **Cara** (jud. Cluj), fiind achiziționat în cele din urmă de Muzeul Ardelean (Érdelyi Múzeum) din Cluj. Muzeul din Cluj a mai achiziționat două piese litice provenind tot din metropola provinciei Dacia, și anume trei plăci votive (dintre care una anepigrafică) cu reprezentarea unor urechi umane, simbolizând caracterul de zeu "ascultător", milostiv și înțelegător față de ruga credinciosului²¹.

Ar fi interesant de aflat, prin prisma împrejurărilor în care au apucat să migreze o serie de monumente romane din *Ulpia Traiana*, pe ce căi au ajuns două piese romane la conacul medieval din **Ciachigârbou** (jud. Sălaj), unde au reapărut în anul 1890. Tot la Muzeul Ardelean din Cluj, în anul 1879 și-a încheiat "pelerinajul" un altar votiv descoperit la Grădiște (și nu la Alba Iulia), care a ajuns în împrejurări neștiute la conacul lui Gabriel Zeyk din **Stremț** (jud. Alba) (CIL III 7767 = IDR III/2 312).

Pentru "diaspora" monumentelor litice antice pe teritoriul fostei provincii *Dacia Superior* mai există un caz destul de semnificativ. Un altar dedicat Fortunei Redux, lui Lar Vialis și Romei eterne, văzut și copiat de Mezerzius, Verantius și Sigler în ruinele Ulpiei Traiana, a ajuns în cursul veacului al XVI-lea (poate împreună cu epitaful CIL III 1537 = IDR III/2 430) la palatul Principilor din **Alba Iulia**. Cert este că piesa a fost văzută și copiată aici de Bongarsius deja în anul 1601 (CIL III 1422 = IDR III/2 206).

²⁰ CIL III 1454 = IDR III/2 80.

²¹ IDR III/2 224, 230: placă votivă dedicată zeiței *Iunona Regina*.

Cam în aceeași perioadă a "migrat" din *Ulpia Traiana* și lespedeza funerară (în stare fragmentară?) descoperită în anul 1951 în ruinele cetății **Suceava**²².

Multă vreme neobservate au stat acele monumente sculpturale (în special lei funerari) și un relief mitraic²³ descoperite la *Ulpia Traiana* care, prin anii 1930-1934, au fost transportate până la conacul fostului prim-ministru Gh. Tătărescu din **Poiana** (jud. Gorj), fără îndoială cu scop decorativ (**fig. 3**).

Fig. 3

Tot pe atunci gimnaziul sășesc din **Sighișoara** a achiziționat pentru colecția școlară, prin intermediul lui Carl Gooß, două plăci votive fragmentare din *Ulpia Traiana*²⁴.

*

După monumentele litice "migrate" din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* în diferite colecții adăpostite în castele, conace, colecții ecleziastice (ale diferitelor colegii) sau școlare urmează, din punct de vedere statistic, cele refolosite în construcții religioase, adică biserici și zidurile de împrejmuire ale acestora sau ale unor cimitire.

Refolosirea unor altare votive sau funerare ca picior de prestol în altarul vechilor biserici ortodoxe din lemn a fost semnalată mai sus ca o uzanță destul de răspândită în preajma unor centre romane mai importante (*Micia, Ampelum, Apulum*), dar și mai mici, cu statut de *pagus*, precum *Germisara-Geoagiu, Aquae-*

²² IDR III/2 416: Muzeul de Istorie, Suceava.

²³ IDR III/2 289.

²⁴ CIL III 7919 = IDR III/2: placă votivă dedicată lui Iupiter și Neptun, și CIL III 7958 = IDR III/2 227.

Fig. 4

Călan (jud. Hunedoara) sau *Certiae*-Romita (jud. Sălaj)²⁵.

Pentru ilustrarea acestui fenomen în preajma metropolei provinciei Dacia, este suficient să se amintească biserica din **Densuș**. Construită în ultimul sfert al veacului al XIII-lea aproape exclusiv din piese arhitectonice romane de la *Ulpia Traiana* (blocuri mari ecarisate, fusuri, capiteluri și baze de coloane, lespezi

²⁵ Cf. I. I. Russu, *Note epigrafice. Inscriptii din Dacia Porolissensis*, în *Acta Musei Napocensis*, V, 1968, p. 457.

de porți, țevi de canalizare, bănci de amfiteatru, altare votive și onorifice și multe altele). Opt altare susțin o boltă-cupolă romanică: *in ecclesia intus in columna*²⁶ (**fig. 4**). Un alt altar votiv²⁷ a servit ca masă de altar, fiind văzut de Șt. Moldovanu în anul 1853. Toate au fost readaptate la noile cerințe, în funcție de format și mărime. În incinta bisericii din Densuș, mai exact lângă peretele bisericii vechi, se păstrează un altar funerar pentru Ulpia Candida, adus înainte de veacul al XVI-lea din ruinele *Ulpiei Traiana*²⁸ (**fig. 5**).

Fig. 5

Fig. 6

Un altar votiv²⁹ descoperit încă în anul 1516 în ruinele Ulpiei Traiana de către Mezerzius a fost transportat imediat la **Tuștea**, unde a fost așezat ca picior de prestol mai întâi în vechea, apoi în actuala biserică ortodoxă (**fig. 6**).

Altarul onorific din marmură copiat de Mezerzius la începutul veacului al XVI-lea undeva pe malul Mureșului (*in ripa fluminis Marissi*)³⁰ a fost regăsit în anul 1964 în vechea biserică de lemn din **Almașu Mic** (com. Peștișu Mic, jud. Hunedoara). Nu este exclus ca acest altar să provină de la *Apulum*³¹.

²⁶ CIL III 1511 = IDR III/2 445; CIL III 426 = IDR III/2 1536; CIL III 1539 = IDR III/2 435; CIL III 1512 = IDR III/2 457; IDR III/2 474; IDR III/2 475.

²⁷ CIL III 1538 = IDR III/2 433.

²⁸ CIL III 1529 = IDR III/2 150.

²⁹ CIL III 1423 = IDR 244.

³⁰ CIL III 1481 = IDR III/2 120.

³¹ IDR III/5 582.

Fig. 7

Fără îndoială tot din *Ulpia Traiana* provine altarul votiv dedicat Minervei Augusta de Ulpius Domitius Hermes, augustal al coloniei, distins cu insignele decurionale, monument care a fost transportat la Mureș încă în veacurile XV-XVI – unde a fost semnalat de Mezerzius (*in ripa Marissi fluvii*) –, probabil pentru a fi îmbarcat și transportat pe apă la Buda. C.

Torma îl descoperă în anul 1880 cu capul în jos în vechea biserică românească de lemn din *Mintia*, fiind folosit ca picior al mesei de altar. Până la apariția CIL-ului s-a crezut că acest monument "migrat" din *Ulpia Traiana* spre Valea Mureșului provenea de la *Apulum*³².

Fig. 8

Alte inscripții se găsesc în preajma bisericii ortodoxe din *Peșteana*³³. La biserica reformată se păstra, în pavajul pridvorului,

³² CIL III 1426 = IDR III/2 271.

³³ IDR III/2 464: fragment zidit în scara turnului bisericii românești, la dreapta intrării spre tribună; CIL III 1429 = IDR III/2 240, CIL III 1453 = IDR III/2 77: lespede onorifică dedicată lui Marcus Aurelius Antoninus (zis Caracalla) (**fig. 7**); CIL III 1470 = 7974 = IDR III/2 453: placă funerară.

o placă funerară din marmură semnalată pentru prima dată de C. Gooß, dispărută între timp³⁴. O lespede votivă dedicată lui Iupiter Heliopolitanul descoperită la *Ulpia Traiana* a fost refolosită în cimitirul ortodox din Peșteana ca epitaf³⁵. Cazuri similare se mai cunosc la Roșia Montană, Deva, Bretelin (jud. Hunedoara), dar și în alte locuri.

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Numărul bisericilor din Țara Hațegului în pereții cărora s-au încastrat încă în cursul Evului Mediu inscripții sau sculpturi romane – toate aduse de la zeci de km – este mult mai mare. Cităm în trecut: **Streii** (fig. 8)³⁶, **Sânpetru**, unde exista o stelă funerară cu medalion, în curtea bisericii, aproape de intrare (desenată de maiorul S. Hohenhausen în anul 1767³⁷), și un altar votiv, transportat din cimitirul satului la biserică, unde a fost încastrat în fațadă, cu inscripția spre privitor (fig. 9)³⁸. Un altar onorific dedicat lui Caius Valerius, duumvir al coloniei *Sarmizegetusa metropolis*, se afla în a doua jumătate a secolului XIX – înainte de a ajunge, prin

³⁴ CIL III 7982 = IDR III/2 389.

³⁵ IDR III/1 243.

³⁶ CIL III 1496 = IDR III/2 393: lespede funerară cu câmpul inscripției încadrat în *tabula ansata*, pusă soției sale de Caius Clodius Secundinus, duumviral în colonia *Ulpia Traiana*.

³⁷ CIL III 1528 = IDR III/2 397.

³⁸ CIL III 1441 = IDR III/2 334.

grija lui Téglás Gábor, la Muzeul din Deva – în biserica ortodoxă din **Râu de Mori**³⁹. Într-un perete al bisericii reformate din **Hațeg** s-a păstrat până în secolul al XIX-lea o lespede votivă, văzută și copiată aici de Mezerzius, Zamosius și Siglerus⁴⁰.

În capătul comunei **Zăicani**, la vest de *Ulpia Traiana*, s-a descoperit un altar votiv despre care Șt. Moldovanu deținea următoarea informație: "la Zaicani, lângă o cruce, amu aflatu o piétra de marmore cu acest inscristu IOM/ AVREL VALRNS/ FLAVIUS LORI .../ DEC CLL FABR/ EX VOTO POSVIT; aceasta acuma se păstrédia la biserica din Zaicani"⁴¹.

Dacă monumentele descrise mai sus au beneficiat sau beneficiază încă de un adăpost relativ satisfăcător, fiind acoperite măcar parțial, cu totul alta a fost soarta unei "colecții" de monumente litice romane provenite din metropola provinciei Dacia, "expusă în aer liber" la **Ostrovu Mare**. Arheologul Alexandru Bărcăcilă descrie astfel impresia de monumentalitate pe care o degajă zidul de incintă al bisericii din Ostrov: "Îngrădirea ogrăzii e ca un zid ciclopic din 138 de blocuri îngrămădite unul lângă altul, fără cimentare, toate monumente și părți de monumente romane în piatră și marmură. Muzeu sub cerul Domnului; cine ne spune de pe ce vremuri rânduit, grindina și focuri l-au lovit, dar nu l-au mistuit"⁴². Din inscripțiile înșirate în CIL ca existând *ad accelsiam in muro qui coemeterium cingit* (unele preluate de la Marsigli, Hohenhausen, Weidenfelder sau Moldovanu), azi abia se mai poate citi textul pieselor epigrafice care au primit între timp alte funcții⁴³. O parte din monumentele arhitecturale (pilaștri, arhitrave, fusuri de coloană, capiteluri, bănci de amfiteatru ș. a.) și sculpturale (printre care se aflau fragmente de monumente funerare cu reprezentarea lui Attis: stele funerare cu medalion și pereți de *aedicula*) pe care le amintește J. F. Neigebaur⁴⁴ au fost publicate

³⁹ CIL III 12590 = IDR III/2 125.

⁴⁰ CIL III 1434 = IDR III/2 268.

⁴¹ *Foaie pentru minte, animă și literatură*, 1853, nr. 35, p. 262; CIL III 7910 = IDR III/2.

⁴² Alexandru Bărcăcilă, *Însemnări despre Țara Hațegului*, în *Arhivele Olteniei*, 2, 1923, p. 192; vezi și V. Wollmann, *Monumente epigrafice "emigrate" din Ulpia Traiana*, p. 312.

⁴³ CIL III 1515 = IDR III/2 459.

⁴⁴ Cf. *Dacien*, p. 74, nr. 18-45.

mai târziu⁴⁵. Neigebaur mai amintește un leu funerar zidit chiar în biserică. Un precedent în zonă avem la biserică din Densuș.

Întrucât distanțele n-au constituit o piedică în "migrarea" inscripțiilor romane din *Ulpia Traiana* în colțuri îndepărtate ale țării, și interesul arheologilor și epigrafiștilor locali și din străinătate a început să crească începând cu veacul al XVIII-lea (odată cu înmulțirea descoperirilor, ca rezultat al intensificării activității edilitare a Casei de Habsburg), iar multe monumente epigrafice de la *Ulpia Traiana* au trecut granița Transilvaniei.

O astfel de "migrație" organizată de autoritățile austriece a fost inițiată de contele Giuseppe Ariosti, căpitan de infanterie, detașat la lucrările de construcție a cetății de la Alba Iulia, cu sprijinul împăratului Carol VI și la îndemnul marchizului Scipio Maffei, cunoscut epigrafist și paleograf genovez. În anul 1723 s-au imbarcat pe Mureș 4 vase fluviale (*cippi*) cu monumente epigrafice selecționate de la *Apulum*, Abrud-Zlatna, *Potaissa* și *Ulpia Traiana*, urmând să fie transportate pe Mureș, Tisa și Dunăre până la **Viena**⁴⁶. 47 de piese din acest transport, "parte felicemente qui tratte", au ajuns la locul de destinație. Un vas fluvial cu 14 inscripții s-a scufundat la Szeged, în Tisa. După J. Seivert, altul s-a scufundat încă la Lipova, pe Mureș, din încărcătura căruia s-a recuperat însă un număr necunoscut de inscripții⁴⁷. Probabil la acest incident s-a referit J. C. Engel în opera sa *Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium et origine*

⁴⁵ V. Wollmann, *Monumente epigrafice și sculpturale romane din Ulpia Traiana*, p. 204-209.

⁴⁶ Acțiunea este descrisă în culegerea lui Ariosti intitulată: *Inscrizioni antiche trovate e raccolte tra le rovine delle quattro principali coloniae Romanae della Transilvania dal conte Giuseppe Ariosti nobile Bolognese, Ferrarese e Senese, capitano d'infanteria nel reggimento Gaier, e parte de esse dal medesimo condotte in Vienna d'Austria per comando della sacra cesarea Cattol. Real Maesta di Carlo VI Imperatore de' Romani l'anno MDCCXXIII*.

⁴⁷ Cf. J. Seivert, *op. cit.*, p. 30 (care nu știa de incidentul de la Szeged); M. J. Ackner, Fr. Müller, *op. cit.*, p. XI: "... so sank jetzt während desselben [Transportes] zuerst ein Schiff bei Lipova in die Maros, später ein zweites bei Szegedin in die Theiss ... so dass von jenem nur ein Theil der unersetzlichen Ladung, von diesem gar nichts geborgen werden konnte".

valachorum (Viena, 1794, p. 162) spunând: *Tres onerariae naves insolitis his mercibus onustae feliciter appulerunt, quarta miserandum in modum Tibisci flumine submersa*, confundând probabil, ca și alți erudiți din perioada respectivă, râul Tibiscus (Timișul) cu Tisa. Ar mai fi de amintit în legătură cu această acțiune faptul că, probabil datorită greutăților de transport și eșecului ei parțial, un lot de 52 de piese epigrafice n-a mai fost transportat la Viena.

După câte se știe, și din Banat s-au transportat o serie de inscripții și sculpturi la Viena, ieșite la iveală la Băile Herculane la mijlocul veacului al XVIII-lea, cu prilejul săpăturilor efectuate de guvernatorul Engelshofen⁴⁸. Transportul pe apă, de data aceasta pe Dunăre, a devenit fatal pentru un sarcofag bogat sculptat, cum rezultă dintr-un desen publicat de Francesco Grisellini⁴⁹.

Monumentele epigrafice ajunse la locul de destinație au fost zidite la Wiener Hofbibliothek cu textul în afară (spre privitor), în pereții sălii festive Barock din actuala Nationalbibliothek⁵⁰.

Inscripțiile provenite de la *Ulpia Traiana* care urmau să fie trimise la Viena au fost colectate la: Sântămăria Orlea⁵¹, Peșteana⁵², Nălați-Vad⁵³, Densuș⁵⁴, Cârnești⁵⁵ și Ostrov⁵⁶. Printre cele care au pierit în apele Tisei sau Mureșului, Ariosti și-a notat următoarele monumente originare din capitala Daciei: CIL III 1433 (= IDR III/2 266), altar votiv copiat și desenat în anul 1690 la Ostrov

⁴⁸ CIL III 1560 = IDR III/1 54; CIL III 1568 = IDR III/1 60; CIL III 1579 = IDR III/1 71.

⁴⁹ F. Grisellini, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, Viena, 1775, fig. 3.

⁵⁰ Cf. E. Groag, *Die römischen Inschriftsteine der Hofbibliothek*, extras din *Oster- und Pfingstbeigabe*, 1913, *Der Wiener Montagsrevue*; G. Winkler, *Die römischen Inschriftensteine der österreichischen Nationalbibliothek*, în *Biblos (Österreichische Zeitschrift für Buch- und Bibliothekswesen)*, 20, Wien, 1971, p. 203-208.

⁵¹ CIL III 1446 = IDR III/2 8 = placă de construcție; CIL III 1489 = IDR III/2 375; CIL III 1491 = IDR III/2 440; CIL III 1505 = IDR III/2 417.

⁵² CIL III 1461 = IDR III/2 95.

⁵³ CIL III 1492 = IDR III/2 377.

⁵⁴ CIL III 1498 = IDR III/2 403.

⁵⁵ CIL III 1462 = IDR III/2 96; CIL III 1530 = IDR III/2 399.

⁵⁶ CIL III 1480 = IDR III/2 437.

de Marsigli; CIL III 1459 (= IDR III/2 110), altar onorific copiat de Zamosius și Ariosti la Cârnești; CIL III 1463 (= IDR III/2 99), altar onorific copiat de Ariosti la Pâclișa); CIL III 1471 (= IDR III/2 366), lespede funerară văzută și copiată la Ostrov de Mezerzius și desenată de Marsigli și, în sfârșit, CIL III 1473 (= IDR III/2 371), lespede funerară adusă de la *Ulpia Traiana*, unde a fost semnalată de Michael Sigler la mijlocul veacului al XVI-lea, tot la Ostrov. Aici a fost desenată de Marsigli în anul 1690, apoi copiată și de Ariosti în anul 1722, adică cu un an înainte de a fi transportată spre Viena.

În ceea ce privește numărul de monumente ajunse la Viena, pe primul loc se situează cele ieșite la iveală la Alba Iulia, cu prilejul lucrărilor de construcție a fortificației Vauban⁵⁷. Mai târziu a ajuns la Kunsthistorisches Museum din Viena o placă onorifică⁵⁸, descoperită în anul 1834 în Partoș și donată de guvernatorul A. Longin Lobkowitz Cabinetului de Antichități din Viena.

Printre inscripțiile din *Apulum* care s-au scufundat în timpul transportului pe Tisa, în apropiere de Szeged, se aflau: CIL III 1083 = ILS 7143 = IDR III/5 204; CIL III 1086 = IDR III/5 216; CIL III 1142 = IDR III/5 322; CIL III 1176 = ILS 514 = IDR III/5 431; CIL III 1189 = IDR III/5 453; CIL III 1207 = IDR III/5 483; CIL III 1214 = ILS 7154 = IDR III/5 527: găsită la Abrud (?); CIL III 1246 = IDR III/5 584 și CIL III 1198 = ILS 8113 = IDR III/5 596: sarcofag descoperit, după unele informații, la Sarmizegetusa.

În această statistică se află, pe locul al treilea, monumentele epigrafice descoperite la *Ampelum* (Zlatna), și anume: CIL III

⁵⁷ Prezentarea lor se face în ordinea publicării lor în IDR III/5 (= *Inscriptions d'Apulum*, editate de Ioan Piso în *Memoires de l'Academie des Inscriptions et Belles-Letres*, Paris 2001): CIL III 993 = IDR III/5 41; CIL III 1015 = IDR III/5 79; CIL III 1024 = IDR III/5 92: descoperită de Ariosti la Sebeș; CIL III 1066 = IDR III/V 181; CIL III 1071 = IDR III/5 195; CIL III 1081 = IDR III/V 202; CIL III 1082 = IDR III/5 203; CIL III 1098,1 = IDR III/5 248; CIL III 1098,2 = CIL III/5 249; CIL III 1600 = ILS 3159 = IDR III/5 251: recuperată de Ariosti la Petreștii de Jos (jud. Cluj); CIL III 1129 = ILS 3867 = IDR III/5 298; CIL III 1072 = IDR III/5 365: dintr-un perete al bisericii romano-catolice; CIL III 1176 = ILS 514 = IDR III/5 431; CIL III 1213 = IDR III/5 504: bază de statuie; CIL III 1615 = IDR III/5 513: recuperată de Ariosti în biserica evanghelică din Sibiu; CIL III 1253 = IDR III/5 614.

⁵⁸ CIL III 1174 = ILS 7255 a = IDR III/5 425.

1282-1283 = IDR III/3 308-309: altar votiv cu inscripție aproape identică pe două laturi; CIL III 1295 = IDR III/3 310: altar votiv dedicat de un *beneficiarius* al procuratorului aurărilor, și CIL III 1306 (= IDR III/3 328, tot un altar votiv). În timp ce piesele menționate mai sus se păstrează la Nationalbibliothek din Viena, o coloană votivă din *Ampelum* a ajuns în veacul al XIX-lea (înainte de anul 1821), pe căi indirecte, la Antikensammlung din Viena. Este vorba de dedicația din 25 iulie 201, pusă în sănătatea împăraților Lucius Septimius Severus, Marcus Aurelius Antoninus și [Publius Septimius Getta] (nume martelat ulterior). Mommsen o înșiră la *Daciae incertae* (CIL III 1602), pe motivul că a fost găsită la conacul medieval Lugosi din satul Petrid (azi Petreștii de Jos, jud. Cluj), unde a fost transportată probabil la sfârșitul secolului al XVIII-lea din Zlatna (IDR III/3 311).

"Pelerinajul" spre Viena l-a urmat și un altar votiv care provine foarte probabil, dacă nu absolut sigur, din Micia, având în vedere și roca (augit-andezit) din care a fost cioplit. El este dedicat Victoriei Augusta și geniului colegiului de lapicizi de Marcus Cocceius Lucius, în calitatea sa de *lapidarius* (CIL III 1365 = IDR III/3 141).

Cu excepția cazului semnalat mai sus, aria de "migrare" a monumentelor litice (inscripții și sculpturi) descoperite în castrul auxiliar și în *PAGVS MICIENSIS* este mai restrânsă sub aspect geografic în comparație cu cea înregistrată la materialul arheologico-epigrafic provenind de la *Ulpia Traiana*⁵⁹.

Constatăm în același timp că numărul pieselor având alt loc de origine, inițial dispersate, apoi recuperate și puse sub adăpost în colecții și muzee (în primul rând la Muzeul Societății de Istorie și Arheologie a Comitatului Hunedoara din Deva), este mult mai mare în raport cu cele descoperite în metropola provinciei Dacia. Merite deosebite pentru recuperarea acestui valoros material arheologico-epigrafic au avut: arheologul autodidact Téglás G., Király P., Zsinte G. În patrimoniul aceleiași Muzeu a intrat și o parte din materialele valoroasei colecții Váradi din Deva și Chimindia⁶⁰. Trebuie precizat că lapidariul Muzeului din Deva adăpostește, pe

⁵⁹ Cf. D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 120-129.

⁶⁰ Cf. IDR III/3, p. 12-13.

lângă descoperirile de la *Ulpia Traiana* și *Micia*, și o serie de inscripții achiziționate de arheologii amintiți mai sus la Călan, Orăștie, Geoagiu-Băi ș. a.

Ca și în cazul *Ulpiei Traiana*, unde o mare parte a descoperirilor arheologico-epigrafice au fost adăpostite și expuse inițial în curțile unor conace nobiliare din Țara Hațegului, asistăm și la *Micia* la același fenomen.

Din motive lesne de înțeles, adică nemijlocita apropiere a ruinelor castrului și așezării, cele mai multe monumente romane din *Micia* au ajuns la castelul grofului Gyulai din *Mintia* (după 1948: Casa Agronomului)⁶¹.

În parcul comitelui Géza Kuun din *Mintia* s-au păstrat de asemenea câteva monumente epigrafice⁶².

Alte inscripții au fost strânse la castelul grofului Josika din *Brănișca* (CIL III 1341 = IDR III/3 48; CIL III 1373 = IDR III/3 53: altar onorific, rămas în același loc; CIL III 1376 = IDR III/3 55; CIL III 1345 = IDR III/3 85).

Câteva monumente epigrafice, dintre care unele au dispărut

⁶¹ CIL III 1377 = IDR III/3 56: placă onorifică pentru împăratul Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) pusă între 202-209; CIL III 1379 (= IDR III/3 58: altar onorific din anul 245, ridicat în cinstea împăratului Marcus Iulius Philippus (Arabul), dispărut); CIL III 1344 (= IDR III/3 76, copiat după CIL fără să se vadă capitelul bogat ornamentat și cu un *focus* pentru ofrande); CIL III 1352 (= IDR III/3 83: altar votiv); CIL III 1350 (= IDR III/3 94: altar votiv); CIL III 1353 (= IDR III/3 95: altar votiv dedicat lui Iupiter Heliopolitanus de un centurion din legiunea III Flavia Felix); CIL III 1355 (= IDR III/3 105: altar votiv aflat la început la Herepea); CIL III 1386 (= IDR III/3 157: stelă funerară); CIL III 1381 (= IDR III/3 169: lespede funerară cu reprezentarea unui călăreț, dispărută); CIL III 1388 (= IDR III/3 178: stelă funerară cu bustul a șase persoane, dispărută); CIL III 1382 (= IDR III/3 179: lespede funerară cu ancadrament ornamentat, dispărută); CIL III 1390 (= IDR III/3 185: stelă funerară, dispărută).

⁶² CIL III 12567 (= IDR III/3 156: altar funerar); IDR III/3 161: stelă funerară fragmentară; CIL III 12569 (= IDR III/3 163: stelă funerară fragmentară în care se spune că epitaful a fost pus în puterea unui testament lăsat de către defunct, care numise și un "arbitru-martor", cum rezultă din termenul social-juridic *arbitrante*); CIL III 7833 (= IDR III/3 177: partea inferioară a unei stеле funerare; cealaltă păstrată la castelul din Herepea).

în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, au fost "expuse" în grădina familiei nobiliare Adalbert Váradi din **Chimindia**. Printre cele dispărute se afla și altarul votiv pus de un centurion al legiunii XIII Gemina lui Iupiter Heliopolitanus (CIL III 1354 = IDR III/3 96). Tot aici, pe moșia văduvei Váradi, se afla și altarul votiv (CIL III 1364 = IDR III/3 137) dedicat zeiței Terra Mater, ajuns la Muzeul din Alba Iulia.

Trei monumente epigrafice descoperite în anul 1857 în ruinele castrului *Micia* au fost transportate de Gheorghe Josan la casa lui din **Herepea**, de unde au ajuns câțiva ani mai târziu la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca⁶³. Într-o casă din Herepea s-a redescoperit în anul 1977 fragmentul unui altar funerar al cărui text era cunoscut și publicat⁶⁴. La Herepea a ajuns mai recent și un altar votiv descoperit în anul 1978 în **Vulcez** (com. Vețel, jud. Hunedoara), provenind mai mult ca sigur din ruinele *Micie*⁶⁵. Tot din Vulcez provine și un altar roman care prin anii 1860 a fost expus în drum spre Vețel, unde a fost copiat de A. Váradi, ajungând mai târziu în casa unui sătean, de unde a dispărut⁶⁶.

Piese izolate au ajuns și la alte reședințe nobiliare, cum ar fi conacul Noptsă din **Zam**⁶⁷ sau Nagy László din **Băcia**⁶⁸.

Refolosirea monumentelor de piatră din epoca romană ca material de construcție sau în scop practic-funcțional la biserici s-a putut constata atât în Valea Streiului, cât și în cea a Mureșului.

⁶³ CIL III 1375 (= IDR III/3 45: placă de construcție dedicată în anul 193 împăratului Lucius Septimius Sever Pertinax, cu prilejul refacerii băilor cohortei II Flavia Commagenorum, care staționase aici); IDR III 1372 (= IDR III/3 52); CIL III 7850 (= IDR III/3 88: altar votiv dedicat lui Iupiter de un centurion al aceleiași cohorte).

⁶⁴ CIL III 1387 = IDR III/3 164; Muzeul Național de Istorie București.

⁶⁵ I. I. Russu, *Veterani et cives romani Miciensis*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 31/3, 1980, p. 447-448.

⁶⁶ CIL III 1348 = IDR III/3 91.

⁶⁷ CIL III 1384 (= IDR III/3 148: fragment de placă onorară sau votivă, dispărut); CIL III 7871 (= IDR III/3 184: stelă funerară bogat ornamentată, însă multilaterală în urma refolosirii ei probabil încă în Antichitate).

⁶⁸ CIL III 12569 (= IDR III/3 175: epitaful fragmentar al unui veteran din cohorta de commageni staționată la *Micia*).

La biserica din **Strei**, de exemplu, s-a încastrat într-un colț al turnului bisericii, cu fața înspre privitor (în afara monumentului funerar amintit mai sus), și un altar funerar adus de la *Ulpia Traiana* sau de la *Aquae* (Călan)⁶⁹ (**fig. 10**). Mai mult ca sigur din ruinele stațiunii romane *Aquae* provine altarul votiv folosit în prezent ca picior al mesei de altar din biserica ortodoxă din **Călanu Mic** (com. Crișeni, jud. Hunedoara), descoperit prin 1861-1862 și semnalat prima dată de A. Váradi⁷⁰. Fără îndoială tot ca materie primă litică s-a folosit și fragmentul de lespede funerară ieșit la iveală în anul 1977 la biserica ortodoxă din **Streisângeorgiu** (azi cartier al orașului Călan), cu prilejul investigațiilor arheologie întreprinse aici⁷¹.

La biserica din **Șoimuș**, construită din lemn în anul 1705, s-a fixat ca picior al mesei de altar, cu capul în jos, un altar roman dedicat Zeului nebiruit (*Deus Invictus*), descoperit de locuitorii satului în ruinele *Micie*⁷². O stelă funerară cu text poetic și relief corodat a fost fixată în pavajul bisericii reformate din **Mintia**⁷³.

Luând în considerare și monumentele care au "emigrat" din *Micia* în preajma castelului Huniazilor, descoperite în anul 1863⁷⁴, se constată că "diaspora" lor a fost mai puțin spectaculoasă în comparație cu cea a inscripțiilor romane de la *Ulpia Traiana*. Excepție au făcut acele piese care au ajuns – via **Avrig**, unde se afla reședința de vară a baronului Samuel Brukenthal –, la Palatul baroc din **Sibiu**⁷⁵.

⁶⁹ I. I. Russu, *Două inscripții inedite din Dacia*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, XIII/1, 1962, p. 125-29; V. Wollmann, *Monumente romane de la Ulpia Traiana*, p. 216-217.

⁷⁰ CIL III 1407 = IDR III/3 10.

⁷¹ IDR III/3 14.

⁷² I. I. Russu, *Inscripții romane din județul Hunedoara*, în *Sargetia*, V, 1968; IDR III/3 49.

⁷³ *Archäologisch-epigraphischen Mitteilungen*, 8, 1884, p. 47-48; CIL III 7868; IDR III/3 159.

⁷⁴ CIL III 7847 (= IDR III/3 69: care atestă geniul satului (*pagus*) *Micia*); CIL 7874 (= IDR III/3 180: stelă funerară dispărută ulterior); CIL III 7878 (= CIL III 1414 = IDR III/3 192: stelă funerară cu text mutilat).

⁷⁵ Acest drum l-au parcurs următoarele piese epigrafice: IDR III/3 82, unde se preiau datele din inventarul muzeului întocmit de M. v. Kimakovicz (nr. 702), care consemnează: "... die Inschrift dürfte nach

Pe un perimetru ceva mai restrâns față de cel pe care am încercat să urmărim "diaspora" unor monumente litice descoperite la *Micia* au "călătorit" și o serie de inscripții și câteva sculpturi romane apărute în teritoriul comunei Cigmău, unde, în partea de sud a satului, a putut fi localizat un castru de unitate auxiliară și o așezare civilă: *Germisara*⁷⁶. Motivele sunt cele constatate și în alte părți: "moda" împodobirii curților și conacelor nobiliare sau a unor construcții cu caracter religios, respectiv re folosirea lor ca material de construcție. Un exemplu izbitor îl reprezintă placa de clădire⁷⁷, pusă în anii 208-209/210 la vreo construcție mai importantă a unității auxiliare comandate de un Titus Fabius Aquilei-ensis și folosită ca treaptă la o scară de intrare (în exteriorului zidului de incintă) spre conacul lui Sándor Ernő din comuna **Rapoltu Mare**. Ea a fost redescoperită în anul 1963, deci n-avea cum să fie cuprinsă în CIL III. În schimb, monumentele epigrafice care au ajuns la castelul Gotthard Kuun din Geoagiu au fost accesibile editorilor acestei culegeri de inscripții⁷⁸.

dem Material zu schließen aus der Gegend von Veczel stammen", cf. *Klio*, 10, 1910, p. 504: "Micia. Ara aus Aranyer [Dealul Uroi] Augit Andesit. Der Stein war bis in die letzte Zeit hinein in einem Teich in Felek (Freck, Avrig) verwendet, wohin im 18. Jahrh. Baron S. Brukenthal aus Micia verbringen ließ ..."; CIL III 1619 (= IDR III/3 108: altar votiv despre care Neigebaur, *op. cit.*, p. 288, nr. 2, furnizează următoarele amănunte: "in dem Baron v. Brukenthal'schen Garten in Freck: neben der Einsiedelei am Bach: ein Stück von einem Denkstein mit folgender wegen des überwuchernden Mooses schwer zu lesende Inschrift ...") și CIL III 1616 (= IDR III/3 146: coloană votivă fragmentară cu text incomplet). Ultima piesă se afla probabil încă din veacul al XVIII-lea în colecția lui Brukenthal din Sibiu, fără specificarea locului de proveniență. Roca de andezit-augit pledează pentru Micia.

⁷⁶ Cf. Adriana Pescaru, Eugen Pescaru, *Cronica cercetărilor arheologice din România*, 2002, p. 142-143; 2003, p. 131-132; 2005, p. 158-159; 2006, p. 127-128; 2007, p. 127-128; 2008, p. 103-104.

⁷⁷ IDR III/3 213.

⁷⁸ CIL III 1393 (= IDR III/3 233: altar votiv pentru sănătatea celor trei auguști (Septimius Severus, Aurelius Antoninus-Caracalla și Septimius Getta), pus la stațiunea balneară din ordinul guvernatorului celor trei Dacii: Lucius Octavius Iulianus); CIL III 1394 (= IDR III/3 234: altar votiv pentru Hercules nebiruitul, pentru sănătatea împăratului, din partea

Despre existența unei serii de inscripții și monumente sculpturale găsite în ruinele de la Cigmău se știe din simplul motiv că au fost transportate la diferite biserici din zonă și reutilizate foarte frecvent, cum s-a mai arătat, ca picior pentru masa altarului, dar și ca material de construcție. Cele mai reprezentative exemple pentru prima situație sunt: CIL III 940 (= IDR III/3 241: altar votiv dedicat Nimfelor augustae de guvernatorul Daciei Superior pentru sănătatea împăratului Aelius Antoninus Pius, ieșit la iveală în secolul XVI-lea în ruinele *Germisarei*, care se păstrează la biserica ortodoxă din **Curechiu**, lângă Brad, unde funcționează ca picior de prestol⁷⁹); IDR III/3 244: altar votiv folosit ca picior pentru masa altarului la biserica de lemn "Sfinții Arhangheli" din **Almașu Mic de Munte** (com. Almășel, jud. Hunedoara), descoperit în anul 1964, cu un text semnificativ pentru istoria politică și militară a Daciei); IDR III/3 245: altar votiv fragmentar, prinos de mulțumire pus vreunei divinități binefăcătoare de un personaj care a ocupat înalte posturi la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* în timpul domniei comune a împăraților Marcus Aurelius și Lucius Verus (161-169), descoperit în anul 1968 în biserica veche de lemn de la **Almașu de Mijloc** (jud. Alba), unde se folosește cu baza în sus ca picior pentru masa altarului⁸⁰. Tot ca picior al mesei de altar, dar de data aceasta cu baza acoperită de podea, s-a folosit altarul votiv cu fața scrisă corodată aproape în întregime păstrat în biserica ortodoxă din satul **Balșa**, la nord de Geoagiu (IDR III/3 257).

Folosirea secundară a monumentelor romane descoperite la **Cigmău** se pare că a avut o tradiție în această zonă. În timpul demolării vechii biserici reformate din Geoagiu în anul 1930, au apărut în zidurile construcției o mulțime de materiale romane. Cea mai remarcabilă a fost altarul votiv cu text lacunar, dedicație pusă în stațiunea balneară Germisara sau în castrul unității din Cigmău. Credinciosul dedicant era centurion în legiunea V Macedonica Gordiana (?), detașat și avansat la postul de *P(rae)positus N(umeri)*

colegiului Galataelor (galaților); CIL III 1402 (= IDR III/3 254: altar funerar fragmentar).

⁷⁹ Cf. I. I. Russu, *Note epigrafice. Inscripții din Dacia Porolissensis*, p. 457.

⁸⁰ Cf. V. Moga, C. Inel, M. Drâmbărean, V. Olea, *op. cit.*, p. 72.

S(ingulariorum) P(editum) B(ritannicorum) din Cigmău (IDR III/3 237). Celelalte piese epigrafice au dispărut în urma acțiunii regretabile de zelos "gospodar" a unui cetățean care a cumpărat mai multe "blocuri scrise", utilizându-le ca material de construcție la casa nr. 307 din **Geoagiu-Suseni**. S-a mai păstrat un singur fragment în peretele dinspre interiorul curții (IDR III/3 250). Celelalte monumente reapărute cu prilejul demolării bisericii au fost încastrate în noua biserică, edificată în stilul practicat în perioada respectivă de arhitectul Koos Károly din Cluj (care imită mult arhi-

Fig. 12

Fig. 13

tectura în lemn din ținuturile secuiești)⁸¹. Poziția lor a fost aleasă de așa manieră încât să sară pur și simplu în ochii trecătorului. Cu leii funerari, nepotriviți pentru fixarea în zid, s-a flankat portalul de intrare la biserică (**fig. 11**). Ceilalți "păzitori de morminte" au rămas în curtea parohiei reformate. Peretele de sud al bisericii este împodobit cu un relief reprezentând scena banchetului funebru, provenind probabil de la o stelă funerară (**fig. 12**). Celelalte sculpturi care sunt încastrate în pereții exteriori ai bisericii provin aproape în întregime de la monumente funerare, cum ar fi: partea de sus a peretelui din stânga al unei *aedicula*; bustul unei femei, provenind probabil de la o stelă funerară; relief redând o familie cu doi copii de școală (**fig. 13**); relief reprezentând un bărbat nud,

⁸¹ Cf. *Reformierte Kirchen und Kirchenbauten in Siebenbürgen*, Reihe: Transylvania Bücher, Cluj, 1929.

purtând pe umeri o hlamidă, posibil colțul din stânga al unui sarcofag; acoperiș de *aedicula* (?) înfățișând un cap de meduză și, în sfârșit, două medalioane provenind foarte probabil de la stele funerare⁸².

Monumente epigrafice din *Germisara* au găsit adăpost *in sui generis* și în alte biserici sau cimitire, ca de pildă altarul votiv fragmentar (IDR III/3 247) din Almașu de Mijloc sau lepedea funerară descoperită, prin căderea tencuielii, la biserica reformată din **Orăștie**, monument din secolul XIX (IDR III/3 256). Un altar funerar, care poate fi grupat printre monumentele descoperite la Cigmău, a fost descoperit în altarul bisericii evanghelice din **Romos** (jud. Hunedoara), de unde a fost scos în fața bisericii, până ce a fost transportat la cimitir (CIL III 7887 = IDR III/3 224)⁸³.

Uzanța refolosirii în diferite scopuri edilitare a monumentelor litice descoperite mai aproape sau mai departe a cunoscut o intensitate remarcabilă și la **Roșia Montană**, unde, în Antichitate, s-au grupat o mulțime de cătune (*vici* sau *kastella*) în jurul centrului illyro-roman *Alburnus Maior*. Adevărata extinderea a acestei așezări și intensitatea de locuire a putut fi reconstituită abia în urma investigațiilor arheologice, cu o amploare fără precedent, efectuate între anii 1999-2002⁸⁴.

Cert este că deja în primele decenii ale secolului al XIX-lea s-au înregistrat aici pierderi regretabile de monumente antice, după cum rezultă din raportul trimis de judele suprem al Abrudului, Csajka József, arheologului-epigrafist A. Steinbüchel la Viena. Din acesta rezultă că din zona sacră (identificată mai târziu) la Găuri s-au folosit inscripții fragmentare pentru diguirea lacului cu același nume⁸⁵.

⁸² Cf. Volker Wollmann, *Monumente sculpturale din Germisara*, în *Sargetia*, V, 1968, p. 109.

⁸³ Vezi și F. Cumont, în *Archäologische Epigraphische Mitteilungen*, XIV, 1891, p. 108: "vor der evang. Kirche. Die beschriebene Seite liegt auf der Erde, und nur durch die Gefälligkeit des Pfarrers Dr. Piringner, der den Stein umwenden ließ, war es möglich die Inschrift zu entziffern".

⁸⁴ Cf. *Alburnus Maior*, I, coord. Paul Damian, București, 2003; II (Mihaela Simion, Virgil Apostol, Decebal Vleja, *Monumentul funerar circular*), București, 2004.

⁸⁵ Cf. Volker Wollmann, *Un lucus la Alburnus Maior*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXVII, 1985-1986, p. 253, nota 1,

Fig. 14

Abundența în materiale arheologice de aici (inscripții și monumente funerare) a fost sesizată și de medicul comitatens Fodor A. în des citata culegere de materiale arheologice romane din Transilvania păstrată în manuscris, în șapte volume⁸⁶. Cu o exactitate remarcabilă, el reproduce în desen monumentele pe care le-a întâlnit la Roșia Montană prin anii '40 ai secolului XIX. Cele mai multe au fost zidite în casa Gritta, văzute acolo după câțiva ani și de Neigebaur⁸⁷. Fodor și Neigebaur au semnalat la Roșia Montană

cu bibliografie mai amplă.

⁸⁶ Fodor A., *Führer durch Siebenbürgen für Freunde vaterländischer Alterthümer in verschiedenen Theilen und Ortschaften in 7 Bänden*; Biblioteca Centrală Universitară "Lucian Blaga", Cluj-Napoca, Ms. 754.

⁸⁷ CIL III 1272 (= IDR III/3 424: mutată și refolosită la casa Gh. Coroi, unde fusese aplicată ca treaptă la casă); CIL III 1268 (= IDR III/3 420); CIL III 1277 (= IDR III/3 429); CIL III 1262 (= IDR III/3 417) (**fig. 14**).

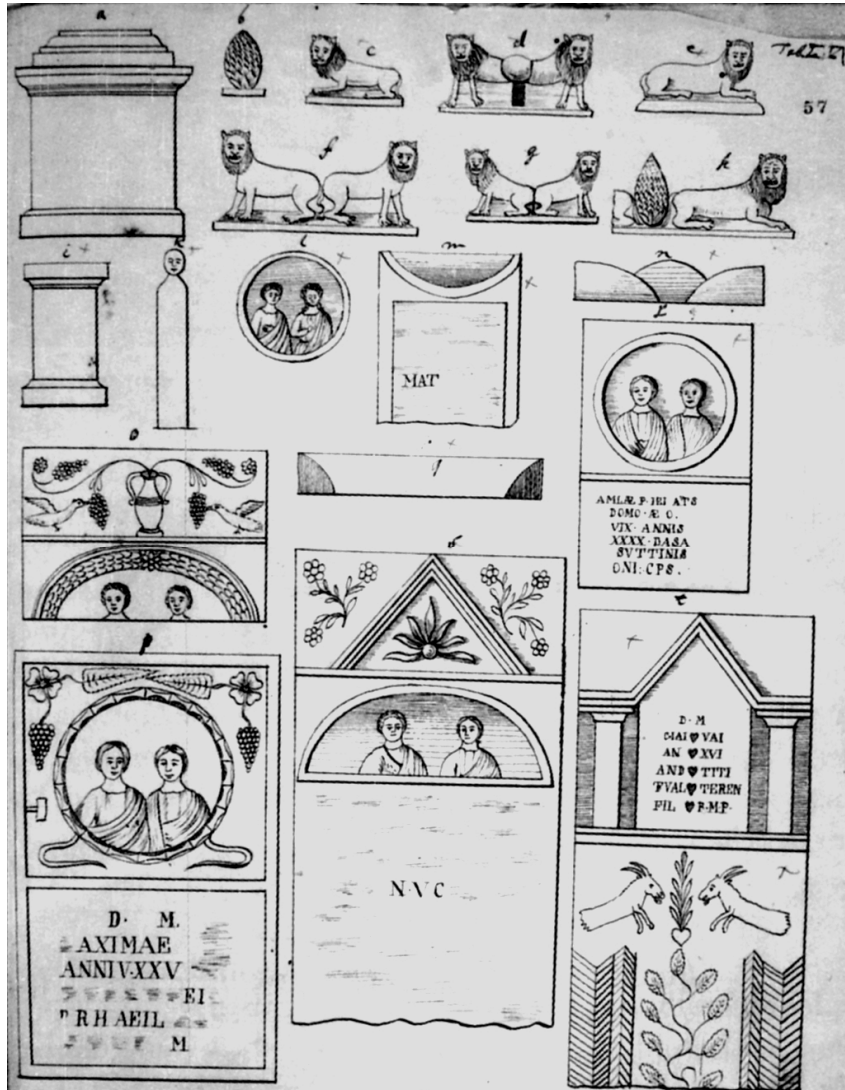

Fig. 15a

și monumente anepigrafice și o serie de monumente sculpturale, cum ar fi un capac de sarcofag roman așezat pe mormântul lui M. Gritta⁸⁸, lei funerari adosați și conuri de pin. O stelă funerară

⁸⁸ Cf. Aurel Sîntimbrean, Horea Bedelean, Aura Bedelean, *Aurul și argin-*

fragmentară desenată de Fodor A., din care s-a păstrat registrul superior cu reprezentarea unui *kantharos*, vrej de viță-de-vie și păsări ciugulind struguri, și o parte din arcada nișei, unde se recunosc doi defuncți⁸⁹ (**fig. 15a**), a fost redescoperită de autorul acestor rânduri cu câțiva ani în urmă, zidită în geamul pivniței fostei Case a Funcționarilor din Roșia Montană (**fig. 15b**).

Fig. 15b

În timp ce stela funerară pe care Neigebaur și Mommsen au văzut-o zidită în casa Mádán János a rămas la Roșia Montană, fiind dusă la Muzeul exploatării miniere (CIL III 1265 = IDR III/3 415), a doua inscripție funerară, păstrată în același loc (CIL III 1269 = IDR III/3 421), a devenit o "piesă călătoare", fiind transportată la Muzeul Turda în anul 1966, împreună cu altarul votiv (CIL III 7823 = IDR III/3 392) folosit o vreme ca picior de prestol la biserica cu hramul "Adormirea Maicii Domnului" și apoi ca suport pentru masa de piatră din fața bisericii, pe care se slujește slujba învierii (**fig. 16a-b**). Cu acea ocazie s-a transportat la Muzeul din Turda și un medalion funerar recuperat din fațada unei case împreună cu o pereche de lei funerari adosați și un cap de meduză (**fig. 17**). În fațada casei lui A. Ivășcanu din centrul Roșiei Montane, la nr. 335, a fost încastrat un altar votiv descoperit prin

tul Roșiei Montane, p. 96-128 (Mihăilă Gritta (1762-1837). *Ctitor de biserici și școli în Munții Apuseni, cu aurul descoperit la Roșia Montană*, fig. 81).

⁸⁹ J. F. Neigebaur, *Dacien*, p. 187: "Ein Bruchstück eines reich verzierten Denksteins, mit 2 Köpfen in einer Nische, über welchen ein Blumentopf in der Mitte steht, zu beiden Seiten fressen Vögel an Trauben".

Fig. 16a-b

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19

anii 1941-1942, dus apoi la Muzeul exploatării miniere (IDR III/3 384) (**fig. 18**). Din categoria "pieselor călătoare" fac parte și patru altare votive (CIL (CIL III = IDR III/3 383; CIL III 7824 = IDR III/3 389; CIL III 7825 = IDR III/3 393; CIL III 7827 (= IDR III/3 402) descoperite în anul 1870 în Valea Nanului, în apropierea galeriei "Deák Ferencz", zidite din inițiativa directorului minei, Ebergényi Móses, în fațada intrării la galeria "Ferdinand de Sus"⁹⁰. De aici au "migrat" la Liceul din Abrud, unde s-au păstrat până când au fost duse la Muzeul exploatării miniere din Roșia Montană. În alte împrejurări a ajuns, tot la Abrud, în veacul al XVIII-lea, o stelă funerară (CIL III 1267 = IDR III/3 419) descoperită în necropola romană de la Tăul Cornii în anul 1765. Piesa a fost refolosită ca piatră de mormânt de o familie mai înstărită, fiind ampara-

⁹⁰ Cf. Téglás G., în *Földtani Közlöny*, 21, 1891, p. 215: "Zum Glück ließ die Fachkundigkeit des Bergbausitzers und direktors der Ferdinand-Bergbau-Gesellschaft H(err) Moses Ebergényi diese vier [altare votive] nicht verloren gehen; sondern rettete sie für die Intressierenden und die Wissenschaft dadurch, daß er sie in die Front der von ihm geleiteten oberen Ferdinandgrube einmauern ließ".

Fig. 20

tă în cimitirul unitarian din Abrud, până când a fost dusă în lapidariul Muzeului din Roșia Montană. O altă stelă de la Roșia Montană, de data această din necropola romană de la Țarina, a fost refolosită ca piatră de mormânt poate chiar în nemijlocita apropiere de locul unde a fost pusă inițial⁹¹ (fig. 19). Fenomenul "migrării" unor monumente romane litice din *Alburnus Maior* la **Abrud** se pare că a fost destul de frecvent începând cu veacul al XVIII-lea, eventual și mai curând, dacă includem în statistica noastră și stela funerară cu două busturi zidită în interiorului turnului bisericii romano-catolice (CIL III 1275 = IDR III/3425) și alte monumente sculpturale cu caracter funerar zidite pe peretele vestic al aceleiași biserici și în diferite case din centrul orașului⁹² (fig. 20). Cu

⁹¹ Cf. Volker Wollmann, *O inscripție romană inedită de la Roșia Montană*, în *Studia archaeologica et historica Nicolao Gudea dicata* (Biblioteca Musei Porolissensis, 4), Zalău, 2001, p. 447-454.

⁹² Cf. V. Wollmann, I. T. Lipovan, *Monumente epigrafice și sculpturale din regiunea minieră Alburnus Maior – Ampelum (II)*, în *Potaissa*, 3, 1982, p. 100-105.

excepția unor altare cu inscripții în limba greacă (IDR III/3 398-399, 409), ajunse la Baia Mare în anii când exploatarea din Roșia Montană era subordonată Centralei miniere din acest oraș, și a unui altar votiv ajuns în împrejurări obscure la Iași (IDR III/3 405), readus la Roșia Montană în condiții la fel de misterioase, monumentele epigrafice și sculpturale apărute în ruinele centrului minier antic *Alburnus Maior* n-au cunoscut cazuri ieșite din comun în ce privește "răzlețirea" lor.

Și descoperirile arheologico-epigrafice din ruinele orașului antic *Ampelum*, respectiv în necropola care s-a întins până în comuna Pătrânjeni, au fost "stămutate" încă din cele mai vechi timpuri de la locul descoperirii și refolosite, ca și în alte părți, în special ca material de construcție. Un exemplul destul de elocvent și cunoscut îl constituie altarul funerar găsit sub poarta mănăstirii devastate din Tăuț (CIL III 1312 = IDR III/366), cu text cunoscut numai din manuscrise din secolele XVI-XVII, care îl atestă pe primul *procurator aurariarum* din Dacia, Marcus Ulpius Hermias, ale cărui rămășițe pământești au fost transportate de la *Ampelum* până la Roma. Cu excepția inscripției ajunse la Viena⁹³, au avut aceeași soartă și monumentele romane descoperite în special cu prilejul construirii uzinei metalurgice, în deceniul al cincilea al veacului XVIII, dar și cu alte ocazii.

Fig. 21

În afară de "piesele călătoare" zidite în diferite biserici de pe Valea Ampoiului⁹⁴, multe au ajuns să fie refolosite ca material

⁹³ Vezi *supra* p. 116-117.

⁹⁴ V. Moga, C. Inel, M. Drâmbărean, V. Olea, *op. cit.*, p. 70-72.

Fig. 22

Fig. 24

Fig. 23

de construcție în case și gospodării particulare. Cităm ca exemplu lespedeza fragmentară de construcție care a ajuns în casa judeului Tövesi (mai târziu școală) din Zlatna, înălțată cu cheltuiala casei imperiale, din ordinul unui împărat "Sarmaticus" – Marcus Aurelius Antoninus (161-180) ori fiul său, Aurelius Commodus (180-192) –, sub îngrijirea unui procurator al său (*Procurator aurariarum Dacicarum*) (CIL III 1306a = IDR III/3 281 cu lectura corectă) (**fig. 21**). În fosta clădire a Băncii (mai târziu Școala Generală din Zlatna) a fost zidit un coronament funerar în formă de trunchi de piramidă cu muchii arcuite. Acolo a fost văzut de I. Reinbold, J. F. Neigebaur, Fodor A. și de alții. La intrarea în pivnița acestei case se afla și stela funerară a lui Titus Aurelius Aper, *princeps adsignatus* din *municipium Splonum* (Dalmația) (CIL III 1322 = IDR III/3 345), monument transportat după 1936, în împrejurări necunoscute, la **Răteasca** (jud. Teleorman), unde a fost re-redescoperit în anul 1858 și dus la Institutul de Arheologie din București.

Din cele două monumente refolosite în bisericile cu hramul "Buna Vestire" din **Pătrânjeni** și "Sf. Ilie" din Pădurea Negraia ca suport al mesei altarului, cel din urmă a primit cu câțiva ani în urma o nouă destinație. În cadrul proiectului de renovare integrală a bisericii "Sf. Ilie", înălțată la 1910, altarul votiv (IDR III/3 292) închinat zeiței Ceres Augusta în vremea împăratului Caracalla (mai exact în luna ianuarie 215) a fost luat, din considerente de conservare, din locul unde a avut multă vreme o poziție secundară și expus în muzeul Mănăstirii "Buna Vestire" de la Negraia (**fig. 22**). Ne aflăm în fața unui final fericit al periplului unei "piese călătoare", cum am mai putut semnala câteva cazuri similare și la Roșia Montană. Mai multe monumente epigrafice descoperite cu ocazia construirii căii ferate Alba Iulia-Zlatna (printre care și câteva descoperite mai înainte) (IDR III/3 315, 337, 341, 363, 365 ș. a.) au fost salvate, fiind transportate la Muzeul de Istorie din Cluj-Napoca, altele ajungând la Muzeul din Alba Iulia. În cadrul unei acțiuni logistice de mai mare amploare din anul 1963, prin care s-a transportat la Muzeul Tehnic "Prof. Ing. D. Leonida" din București ultimul cuptor de topit tip "Pilz", au ajuns la respectiva destinație și două monumente epigrafice descoperite prin 1840 în incinta uzinei metalurgice, și anume un altar onorific dedicat împăratului Lucius Septimius Severus în anul 200 sau 201 de către Consiliul municipiului *Ampelum*, foarte probabil cu

prilejul ridicării localității de către împărat la acest rang (CIL III 1308 = IDR III/3 284), și un altar funerar (CIL III 1336 = IDR III/3 357). La Muzeul din Deva a ajuns un lot de altare descoperite în anul 1966 aproape de Pătrânjeni (IDR III/3 297; 302, 326) (**fig. 23**).

În 1985-1986, în ruinele necropolei municipiului *Ampelum*, au ieșit la iveală și câteva blocuri de mari dimensiuni, care au fost depozitate vremelnic într-o gospodărie din Valea Mare, până când au fost adăpostite de secția în aer liber a muzeului "Achim Emilian" din Almașu Mare (**fig. 24**). După formatul blocurilor și urmele ancadramentului, păstrat fragmentar, se poate presupune că ele provin de la un uriaș monument funerar (mausoleu?), un argument fiind litera "D" (de la *Dis Manibus?*) cu care probabil începea inscripția. Pe alt fragment de bloc textul inscripției se termină cu literele [---]CIEN. Pe o altă latură a acestui fragment s-a păstrat doar colțul unei *tabula ansata*.

În ce privește "diaspora" monumentelor romane litice ieșite la iveală la **Alba Iulia**, în mod exploziv la începutul veacului al XVIII-lea, cu prilejul lucrărilor de construire de către austrieci a cetății Vauban, pe platoul unde se afla odinioară castrul Legiunii XIII Gemina, dar și ca descoperiri întâmplătoare cu ocazia săpăturilor pentru diferite construcții din oraș, ea nu se deosebește prin nimic de cea sesizată în cazul altor centre romane mai importante din Dacia. Multe dintre aceste monumente au rămas sau mai stau încă prin curțile și grădinile din oraș ori clădite în zidurile caselor actuale, "în timp ce altele au alimentat comerțul cu antichități și multe au intrat în colecții particulare (astăzi dispărute în cea mai mare parte) sau în muzee"⁹⁵. Multe descoperiri s-au făcut în cursul lucrărilor publice și cu prilejul construirii căii ferate, pe teritoriul actualului cartier Partoș, în ruinele așezării *colonia Apulensis*, care trece și pe malul stâng al Mureșului, în teritoriul comunei Oarda de Jos.

După cum s-a arătat la început, monumentele romane epigrafice și sculpturale vizibile la suprafață pe platoul cetății din Alba Iulia în veacul XII-XIII au reprezentat un material de construcție destul de potrivit pentru o serie din preocupările edilitare

⁹⁵ Cf. V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995, p. 32: lista muzeelor amintite aici poate fi completată cu cele din Sebeș, Gherla, Turda și Ploiești.

de atunci, menționându-se exemplul bisericii evanghelice din Sebeș. Cum este de așteptat, ele s-au refolosit într-un număr mult mai mare pentru construirea monumentelor ecleziastice și cu caracter profan din Alba Iulia-Cetate, dar chiar și în "Orașul de jos".

O parte din inscripțiile zidite în *catedrala romano-catolică* sau aflate în preajma ei (în funcție se interpretarea formulării *ad/in* din CIL) au fost semnalate începând cu veacul al XV-lea, la unele specificându-se chiar și locul de descoperire⁹⁶. Multe dintre ele au dispărut între timp⁹⁷. Câteva monumente epigrafice văzute încă în veacul al XVIII-lea la această biserică au fost transportate, după relatările lui Ignatius Reinbold (1836), în "Orașul de jos", unde au dispărut⁹⁸. În cadrul acțiunii lui Ariosti, o inscripție descoperită în peretele bisericii a ajuns la Viena, unde se păstrează și azi⁹⁹. Din alta, dusă de Ariosti din catedrala romano-catolică tot la Viena, un fragment a rămas în zidul bisericii¹⁰⁰.

O serie de monumente epigrafice au ieși la iveală cu prilejul lucrărilor de restaurare la acest însemnat monument arhitectural, începând cu primii ani ai secolului XX, mai precis în 1909-1910¹⁰¹. Ele au putut fi salvate prin grija lui Adalbert Cserni, care le-a adăpostit la Muzeul din Alba Iulia. Altele, de exemplu un fragment de inscripție, au rămas neobservate până în anul 1952 (IDR III/5 596).

Un lot și mai însemnat de monumente epigrafice întregi și fragmentare au apărut în timpul lucrărilor de restaurare și cu prilejul săpăturilor arheologice efectuate între anii 1968-1977, păstrate azi la Muzeul Național al Unirii¹⁰² și la Arhiepiscopia Romano-Catolică din Alba Iulia¹⁰³.

⁹⁶ CIL III 1057 = IDR III/5 176; CIL III 1111 = IDR III/5 354.

⁹⁷ CIL III 998 = IDR III/5 54; CIL III 1008 = IDR III/5 74; CIL III 1009 = ILS 3705 = IDR III/3 75; CIL III 1057 = IDR III/5 176; CIL III 1070 = ILS 5625 = IDR III/5 193; CIL III 1135 = IDR III/5 304.

⁹⁸ CIL III 1130 = IDR III/5 300; CIL III 1137 = IDR III/5 302; CIL III 1136 = IDR III/5 305; CIL III 1138 = ILS 4347 = IDR III/5 307.

⁹⁹ CIL III 1072 = IDR III/3 365.

¹⁰⁰ CIL III 1071 = IDR III/3 195.

¹⁰¹ AÉ 1965, 222 = IDR III/5 116, AÉ 1910, 84 = ILS 9106 = IDR III/5 438; AÉ 1980, 753 = IDR III/5 557.

¹⁰² AÉ 1980, 738 = IDR III/5 377; AÉ 1965, 35 = IDR III/5 482; AÉ 1980,

În incinta Palatului episcopal se aflau, în secolul al XIX-lea, o mulțime de monumente litice descoperite în Cetate, în special în veacul al XVIII-lea. Multe dintre ele, desenate aici de Ignatius Reinbold, au mai putut fi văzute și de Th. Mommsen în anul 1857, altele au dispărut fără nici o urmă¹⁰⁴, inclusiv cele care au "migrat" în Orașul de Jos¹⁰⁵. În prezent, la Arhiepiscopia Romano-Catolică se păstrează un număr însemnat de monumente epigrafice cu texte în limbile latină și greacă¹⁰⁶. Trei monumente epigrafice păstrate aici au fost transferate probabil în a doua jumătate a secolului XIX, în condiții necunoscute, la Muzeul din Alba Iulia¹⁰⁷. O stelă funerară descoperită în veacul al XVIII-lea într-un loc necunoscut, văzută de Joseph Eckhel (pe la 1814) și Ignatius Reinbold (1836) la Episcopia din Alba Iulia, a ajuns în următoarele decenii, înainte de 1880, la casa parohială romano-catolică din Vințu de Jos, de unde a dispărut între timp¹⁰⁸.

Catedrala romano-catolică n-a fost singurul monument ecleziastic de pe platoul cetății, pentru edificarea căruia s-au refolosit monumente litice romane, aflate din abundență în ruinele castrului și așezării *Apulum*. Dacă fosta biserică a dominicanilor (*biserica Báthory*) n-ar fi fost demolată în anul 1898¹⁰⁹, nimeni nu și-ar

740 = IDR III/5 529; AÉ 1980, 741 = IDR III/5 530; AÉ 1980, 744 = IDR III/5 549; AÉ 1980, 743 = IDR III/5 561; AÉ 1980, 745; AÉ 1972, 461 = IDR III/5 581; AÉ 1980, 740 = IDR III/5 590.

¹⁰³ AÉ 1980, 737 = IDR III/5 252; AÉ 1965, 37 = IDR III/5 624.

¹⁰⁴ CIL III 974 = IDR III/5 4; CIL III 981 = IDR III/5 11; CIL III 1218 = 399; CIL III 1172 = IDR III/5 423; CIL III 1228 = IDR III/5 489; CIL III 1236 = IDR III/5 537: sarcofag văzut aici de S. Hohenhausen și Reinbold.

¹⁰⁵ CIL III 7781 = IDR III/5 334.

¹⁰⁶ CIL III 980 = IDR III/5 980; CIL III 1038 = IDR III/5 134: altar funerar adus aici înainte de 1857 din curtea comandantului garnizoanei; AÉ 1983, 801 = IDR III/5 137; CIL III 1051 = ILS 7144 = IDR III/5 164; CIL III 1004 = IDR III/5 65; CIL III 7781 = CIG 6813 b = IDR III/5 355; altar dedicat Zeului invincibil, cu text grecesc; CIL III 1243 = IDR III/5 571.

¹⁰⁷ CIL III 1033 = IDR III/5 113; CIL III 1042 = IDR III/5 145: coloană votivă; CIL III 1056 = IDR III/5 173: altar votiv descoperit în anul 1790 în Cetate și văzut în parcul Episcopiei de Mommsen (1857).

¹⁰⁸ CIL III 1196 = IDR III/5 574.

¹⁰⁹ I. Șerban, *Un monument de arhitectură gotică din Cetatea Alba Iulia: biserică Báthory*, în *Apulum*, XV, 1977, p. 313 și urm.

fi imaginat câte inscripții (probabil și piese sculpturale și arhitectonice) au fost încastate în zidurile acestei construcții, înălțată la sfârșitul secolului al XIV-lea. Demolarea bisericii a fost atent supravegheată de Adalbert Cserni, care s-a îngrijit, în calitate sa de director, de strămutarea la muzeu a inscripțiilor romane¹¹⁰ și medievale¹¹¹ apărute cu acel prilej, inițiind în același timp și acțiunea fotografierii monumentelor înaintea dislocării lor din zid.

După culegerea epigrafică a lui Ioan Mezerzius întocmită la începutul veacului al XVI-lea, au existat monumente epigrafice romane și în preajma bisericii "Sf. Andrei" din Alba Iulia, încă existentă la acea dată¹¹². Într-o casă lângă biserică "Sf. Ioan Botezătorul" (care nici ea nu mai există) s-a descoperit un altar votiv, ajuns mai târziu la Cancelaria Kovácsöczy și, în cele din urmă, la Muzeul din Alba Iulia¹¹³. În ruinele unei biserici neprecizate din acest oraș, M. Opitz a semnalat, în timpul șederii sale la Alba Iulia (1622-1623), inscripția funerară CIL III 1237 = IDR III/V 538. Opitz a mai semnalat un altar votiv dedicat lui Mercurius la biserică lui Mihai Viteazul (situată la sud de Cetate), provenind evident din ruinele romane aflate în interiorul fortificației medievale¹¹⁴.

În condiții imposibil de reconstituit, o serie de inscripții romane descoperite fortuit pe teritoriul actualului oraș Alba Iulia au ajuns să fie "adăpostite" sau refolosite și în cimitire. Așa de pildă, în anul 1767, S. Hohenhausen descoperă două inscripții în cimitirul bisericii ortodoxe din Lipoveni¹¹⁵. Tot aici Mommsen semna-

¹¹⁰ CIL III 14 468 = ILS 7149 = IDR III/5 14; CIL III 14 471 = ILS 9335 = IDR III/5 37; CIL III 14 476 = IDR III/5 381; CIL III 14 478 = IDR III/5 395; CIL III 14 477 = IDR III/5 401; CIL III 14 483 = IDR III/5 404: fragment de inscripție cu litere din bronz; IDR III/5; CIL III 14 481 = IDR III/5 499; IDR III/5; CIL III 14 482 = IDR III/5 593.

¹¹¹ I. Șerban, *op. cit.* p. 313-322; V. Wollmann, *Das Epitaph des Hofkammerrates Ignatius (Ignaz) Haan in Karlsburg (Alba Iulia)*, în *Apulum*, XLV, 2008, p. 197 și urm.

¹¹² CIL III 1105 = IDR III/V 261; CIL III 1129 = ILS 3867 = IDR III/5 298: dusă la Viena; CIL III 1166 = IDR III/5 391.

¹¹³ CIL III 1105 = IDR III/5 261.

¹¹⁴ CIL III 1103 = IDR III/5 258.

¹¹⁵ CIL III 1178 = ILS 1165 = IDR III/5 436: bază de statuie; CIL III 1232 = IDR III/5 515.

lează, în anul 1857, o inscripție între timp dispărută¹¹⁶.

Preotul din Criș, Georgius Soterius, menționează două inscripții descoperite în anul 1655, care au fost duse în *cimitirul evreiesc* din Orașul de Jos¹¹⁷. Alte două inscripții au ajuns în *cimitirul evanghelic* din Alba Iulia¹¹⁸, în timp ce C. Torma a descoperit un monument epigrafic roman ajuns în *cimitirul reformat*¹¹⁹.

Urmărind culegerile de inscripții întocmite începând cu veacul al XVI-lea, se poate constata că o serie de monumente epigrafice au fost refolosite și la alte categorii de construcții: colegii aparținând diferitelor confesiuni, construcții cu caracter public sau palate, respectiv case aparținând unor demnitari civili sau militari. Am ales câteva exemple mai semnificative de construcții din perimetrul cetății albaiuliene care s-au remarcat prin prezența unui număr considerabil de monumente epigrafice, fenomen întâlnit mai târziu – așa cum s-a arătat mai sus – și la conacele nobiliare din Țara Hațegului. Astfel, la Colegiul iezuit s-a semnalat încă din veacul al XVI-lea un număr însemnat de inscripții. Despre existența uneia¹²⁰ nu se știa până la publicarea manuscrisului necunoscut al lui Zamosius din anul 1598, intitulat *Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Juliae et circa locorum*, descoperit la Zagreb¹²¹. Câteva s-au păstrat aici până la mijlocul secolului al XIX-lea, când au fost văzute de Reinbold fie în curtea colegiului, fie încastrate în ziduri¹²². În schimb, a luat drumul spre Hofbibliothek (mai târziu Nationalbibliothek) din Viena o inscripție

¹¹⁶ CIL III 1201 = IDR III/5 448.

¹¹⁷ CIL III 1202 = IDR III/V 605; CIL III 1250 = IDR III/V 607.

¹¹⁸ CIL III 7767 = IDR III/5 27; CIL III 7813 = IDR III/5 523.

¹¹⁹ CIL III 7752 = IDR III/5 88.

¹²⁰ AÉ, 1993, 1336 = IDR III/5 400.

¹²¹ Cf. István Szamosközy (*Stephanus Zamosius*), *Analecta lapidum vestustorum et nonnularum in Dacia antiquitatum 1593 – Inscriptioens Romanae in lapidibus antiquis Albae Juliae et circa locorum 1598*, ediție de Mihály Balázs și István Monok, cu o prefață de Mihai Bărbulescu și András Kovács, Szeged, 1992.

¹²² CIL III 982 = IDR III/5 16; CIL III 994 = IDR III/5 42; CIL III 1022 = IDR III/5 86; CIL III 1069 = IDR III/5 191; CIL III 1189 = IDR III/5 453: listă de soldați, monument din fundația colegiului, dispărut înainte să fie transportat de Ariosti la Viena.

descoperită de Ariosti la Colegiul calvin¹²³.

La *Palatul princiar*, în care a fost integrată cel mai târziu în vremea lui Gabriel Bethlen clădirea fostei preposituri și unde, probabil, au locuit și călugării iezuiți între 1579-1583 (când s-au mutat în fosta mănăstire a dominicanilor), cea mai reprezentativă construcție civilă din Alba Iulia în secolul XVII și până în ultimul deceniu al secolului următor, de asemenea în preajma palatului, mulți erudiți străini (unii chiar stabiliți aici temporar, precum Martin Opitz, rezident între anii 1622-1623), dar și transilvăneni, au semnalat o serie de monumente epigrafice. Cele mai multe¹²⁴ se cunosc numai din însemnările acestor umaniști, dintre care îi amintim pe Johannes Mezerzius, Philippus More de Csula (Ciula), Antonius Verancici (Verantius), Jaques Bongars (Bongarsius), Stephanus Zamosius și Martin Opitz. După câte se știe, din monumentele epigrafice ajunse cândva în incinta sau în preajma Palatului princiar s-a păstrat numai baza unei statui¹²⁵.

Același destin l-au avut și cele mai multe inscripții semnalate începând cu sfârșitul veacului al XVI-lea la *Cancelaria Wolfgang Kovacsöczy*¹²⁶. Despre trei piese se știe că nu s-au pierdut, ajungând la Muzeele din Alba Iulia și Turda, respectiv la Nationalbibliothek din Viena¹²⁷.

¹²³ CIL III 1081 = IDR III/5 202.

¹²⁴ CIL III 976 = IDR III/5 7; CIL III 1108 = ILS 4344 = IDR III/5 103; CIL III 1053 = IDR III/5 169: altar votiv văzut de Opitz într-o casă din apropierea palatului; CIL III 1077 = 7764 = IDR III/5 197; CIL III 1085 = IDR III/5 212; CIL III 1106 = IDR III/5 264; CIL III 1121 = IDR III/5 285; CIL III 1151 = IDR III/5 340; CIL III 1182 = IDR III/5 441; CIL III 1180 = 7795 = IDR III/5 442; CIL III 1224 = IDR III/5 473: inscripție funerară văzută de Mezerzius în peretele unui cimitir; CIL III 1222 = 7802 = IDR III/5 539; CIL III 1193 = ILS 2746 = IDR III/5 542; CIL III 1246 = IDR III/5 584: sarcofagul scufundat în Tisa amintit mai sus; CIL III 1204 = IDR III/5 613; CIL III 1629, 11 = IDR III/5 724: bloc de construcție cu inscripție în *tabula ansata* văzut de Opitz *in muros oppidi eisd. prope aulam*.

¹²⁵ CIL III 1180 = 7795 = IDR III/5 442, Muzel Național al Unirii, Alba Iulia.

¹²⁶ CIL III 978 = IDR III/5 8; CIL III 984 = IDR III/5 18; CIL III 987 = ILS 3847 = IDR III/5 21: inscripție votivă descoperită probabil la Asklepionul din Partoș; CIL III 1089 = IDR III/5 230; CIL III 1181 = IDR III/5 439; CIL III 7797 = IDR III/5 500.

¹²⁷ CIL III 1105 = IDR III/5 261; CIL III 1158 = ILS 2477 = IDR III/5 366: bază de statuie cu inscripție votivă, ajunsă mai târziu la conacul Lendvai

Din manuscrisul maiorului austriac Sylvius Hohenhausen, *Sammlung derer Trümmer Dacischer Alterthümer. Original-Entwurf* (editat după 1767), reiese că și în *grădina comandantului garnizoanei* au putut fi văzute, la vremea respectivă, mai multe inscripții romane. Cu excepția a două piese¹²⁸, celelalte inscripții s-au păstrat, ajungând la Muzeul albaiulian¹²⁹, respectiv la Palatul Episcopal¹³⁰. Hohenhausen a semnalat pentru prima dată și monumente epigrafice încastrate în zidul cetății¹³¹.

Seria descoperirilor arheologico-epigrafice pe platoul unde se afla castrul legiunii XIII Gemina începuse în primele decenii ale veacului al XVIII-lea, cu ocazia unor lucrări de întreținere a cetății austriece desfășurate în anii 1715¹³² și 1722¹³³ ori cu prilejul construirii bastionului "Printul Eugen"¹³⁴. În anii 1722-1723 Giuseppe Ariosti supraveghează – cum s-a mai arătat – lucrările de construcție a fortificațiilor, prilej cu care descoperă o mulțime de monumente epigrafice, dintre care o bună parte se cunosc numai din manuscrisul său¹³⁵. Din aceste inscripții văzute de Ariosti, doar una singură a ajuns la Muzeul Brukenthal¹³⁶.

din Petreștii de Jos; CIL III 1181 = IDR III/5 439.

¹²⁸ CIL III 1012 = IDR III/5 82; CIL III 1108 = ILS 4344 = IDR III/5 103.

¹²⁹ CIL III 1034 = IDR III/5 124; CIL III 1055 = IDR III/5 172; CIL III 1061 = IDR III/5 185; CIL III 1155 = IDR III/5 348.

¹³⁰ CIL III 1038 = IDR III/5 134.

¹³¹ CIL III 1011 = IDR III/5 77: în apropierea porții; ajuns la Muzeul din Deva; CIL III 1059 = IDR III/5 178.

¹³² CIL, III 1018-1019 = IDR III/5 83-84; CIL III 1171 = IDR III/5 422.

¹³³ CIL III 1017 = CIL III/5 81.

¹³⁴ CIL III 1062 = IDR III/5 182.

¹³⁵ De exemplu: CIL III 977 = IDR III/5 5; CIL III 1002 = IDR III/5 62; CIL III 1003 = IDR III/5 63; CIL III 1017 = IDR III/5 81; CIL III 1032 = ILS 3019 = IDR III/5 112; CIL III 1035 = IDR III/5 125; CIL III 1037 = IDR III/5 133; CIL III 1058 = IDR III/5 177; CIL III 1073 = IDR III/5 196; CIL III 1020 = IDR III/5 213; CIL III 1086 = IDR III/5 216; CIL III 1090 = ILS 1090 = IDR III/5 231; CIL III 1099 = ILS 2392 = IDR III/5 250; CIL III 1122 = IDR III/5 286; CIL III 1142 = IDR III/5 322; CIL III 1145 = IDR III/5 328; CIL III 1118 = IDR III/5 350; CIL III 1185 = IDR III/5 378; CIL III 1220 = IDR III/5 382; CIL III 1165 = IDR III/5 385; CIL III 1187 = IDR III/5 494; CIL III 1615 = 513; CIL III 1233 = IDR III/5 517; CIL III 1214 = ILS 7154 = IDR III/5 527; CIL III 1239 = IDR III/5 547.

¹³⁶ CIL III 1152 = IDR III/5 331.

Numeroase monumente epigrafice, dintre care unele au dispărut între timp, au fost copiate și puse în circulație în diferite ziare la mijlocul secolului XIX de Dionysius Thalson, preotul militar al garnizoanei Alba Iulia¹³⁷. El a publicat și o inscripție votivă fragmentară descoperită foarte probabil la Partoș¹³⁸. Cu mici excepții, Th. Mommsen le găsește în anul 1857 în locurile precizate de Thalson. Trei inscripții descoperite la Poarta de Jos (*Niedertor*) în anul 1861¹³⁹, împreună cu un altar votiv fragmentar¹⁴⁰, au ajuns la Muzeul Brukenthal.

Până la revizuirea materialului epigrafic din Dacia de către Domaszewski pentru volumul supliment CIL III (în colaborare cu Th. Mommsen și Otto Hirschfeld), multe dintre piesele amintite mai sus au devenit "călătoare", unele au dispărut definitiv, dar s-au descoperit și piese noi în câmpul de ruine apulens. Astfel, în anul 1880 Domaszewski descoperă două inscripții în casa Loew¹⁴¹ și una în casa Andrászi¹⁴². În grădina comandantului trupelor de geniu el identifică patru inscripții, din care două au "migrat" mai târziu la sediul Comitatului Hunedoara, una s-a perindat pe la Colegiul reformat din Aiud, ca să ajungă în cele din urmă tot la Deva, iar a patra a dispărut¹⁴³. Aceste inscripții s-au descoperit, împreună cu alte piese epigrafice¹⁴⁴, în timpul lucrărilor de consolidare a palisadei cetății, executate în 1878 sub conducerea

¹³⁷ CIL III 1044 = IDR III/5 148; CIL III 1047 = IDR III/5 155; CIL III 1052 = 13 772 = IDR III/5 165; CIL III 1104 = IDR III/5 259: altar votiv descoperit în grădina familiei Csűrös; CIL III 1144 = IDR III/5 326: altar votiv redescoperit în anul 1956 în cazarma pontonierilor; CIL III 1159 = IDR III/5 368; CIL III 1160 = IDR III/5 375.

¹³⁸ CIL III 1116 = IDR III/5 367.

¹³⁹ CIL III 1075 = IDR III/5 107 și CIL III 1074 = IDR III/5 139.

¹⁴⁰ CIL III 1076 = IDR III/5 260.

¹⁴¹ CIL III 7782 = IDR III/5 60; CIL III 7751 = IDR III/5 94.

¹⁴² CIL III 7810 = IDR III/5 536.

¹⁴³ CIL 7770 = IDR III/5 318; CIL III 7771 = IDR III/5 319; CIL III 7808 = 12 556 = IDR III/5 514: Muzeul din Deva; CIL III 1154 = 7775 = IDR III/5 349: dispărută.

¹⁴⁴ CIL III 7768 = IDR III/5 317; CIL III 7784 = IDR III/5 376; CIL III 7785 = IDR III/5 402; CIL III 7741 = 14 479 = IDR III/5 426: Muzeul din Deva; CIL III 7794 a = IDR III/5 434: Muzeul din Deva; CIL III 7794 b = IDR III/5 435; CIL III 7803 = IDR III/5 459.

căpitanului Haidecki, probabil în zona centrală a castrului roman.

Nu putem stăruii asupra tuturor monumentelor epigrafice semnalate în secolele XVIII-XIX sau chiar mai devreme în diverse locuri din Cetate, adică în diferite gospodării, respectiv grădinile acestora. Cităm ca exemplu *clădirea monetăriei*, în preajma căreia s-au descoperit câteva inscripții¹⁴⁵ sau a *arsenalului*, în zidul căruia Zamosius a identificat, în anul 1598, o inscripție funerară dispărută între timp¹⁴⁶. Un monument epigrafic păstrat în "*casa turcească*" din Alba Iulia a ajuns în posesia familiei Lugosi din Petreștii de Jos, de aici la Țaga, pentru ca în cele din urmă să fie transferat la muzeul din Gherla¹⁴⁷. Nu trebuie să ne surprindă acest "pelerinaj" mai puțin obișnuit, dacă ne gândim la traseul parcurs de monumentele romane transportate inițial din Sarmizegetusa la Fărcădin și de acolo la conacul familiei Noptsa din Zam. Așa cum nu se știe unde se afla "*casa turcească*", nu se cunoaște nici locul unde a existat fântâna *Karolinen-Brunnen*, în preajma căreia, după Ackner-Müller, s-ar fi descoperit, o bază de statuie¹⁴⁸.

Grădinile și casele particulare în care s-au semnalat în trecut o serie de monumente epigrafice sunt greu de identificat și localizat din cauza schimbării în timp a numelui proprietarului. Cine mai știe unde se afla casa avocatului Csiszér, unde Ackner și Mommsen au văzut o bază de statuie¹⁴⁹, sau grădina Czyriék din Cetate, în care tot Ackner a semnalat o stelă funerară¹⁵⁰, casa Gyulaffy unde, în anul 1894, s-a putut vedea o coloană votivă¹⁵¹, sau grădina Gräff în care Reinbold a înregistrat, în anul 1836, o inscripție onorară¹⁵², al cărei text a fost verificat de Mommsen în

¹⁴⁵ CIL III 995 = IDR III/5 43: bază de statuie ajunsă mai întâi la Colegiul reformat din Aiud, apoi în colecția lui J. Kemény din Luncani și, în cele din urmă, la Muzeul din Cluj-Napoca; CIL III 1021 = IDR III/5 85: Muzeul din Alba Iulia.

¹⁴⁶ AÉ 1993, 1335 = IDR III/5 497: la *armamentarium*.

¹⁴⁷ CIL III 1092 = IDR III/5 235: *in aedes quae Turcicae dicuntur*, care aparține la sfârșitul secolului al XVI-lea lui János Gálffy.

¹⁴⁸ CIL III 990 = IDR III/5 31: Muzeul din Alba Iulia.

¹⁴⁹ CIL III 1049 = IDR III/5 161.

¹⁵⁰ CIL III 1197 = IDR III/5 585.

¹⁵¹ CIL III 1153 = IDR III/5 345.

¹⁵² CIL III 1127 = IDR III/5 427: Muzeul din Alba Iulia.

anul 1857, când proprietar era un oarecare Incze. În timp s-au schimbat și alți proprietari. Grădina lui Sárdy, unde Mommsen își notase inscripția CIL III 1194 = IDR III/5 556 (Muzeul din Alba Iulia), se afla în anul 1930, când prof. C. Daicoviciu revizua textul epigrafei, în proprietatea Dr. Dominic Medrea.

"Diaspora" unor monumente litice romane¹⁵³ descoperite în ruinele cetății medievale, spre suburbiile și periferia orașului Alba Iulia, mai bine zis în Orașul de Jos (*Vorstadt* sau *Unterstadt*), fusese observată încă din veacul al XVI-lea de Zamosius. În anii 1622-1623 Martin Opitz și-a notat aici, în manuscrisul său *Dacia antiqua*¹⁵⁴, o serie de inscripții văzute de el la diferite case din suburbia orașului¹⁵⁵. Din fortificația medievală i-au fost cunoscute inscripțiile CIL III 1117 = IDR III/5 388; CIL III 1163 = IDR III/5 409; CIL III 1231 = IDR III/5 512, din care nu s-a păstrat niciuna (**fig. 25a-d**). Reinbold confirmă existența lor, înșirând și alte inscripții, pe care le-a identificat în anul 1836 în Orașul de Jos, în unele cazuri chiar cu specificarea locului lor de proveniență. Cele mai multe au dispărut în a doua jumătate a secolului XIX¹⁵⁶.

Acest lucru îl constată și editorii volumului supliment al CIL-ului, Domaszewski și Hirschfeld, în anul 1880, descoperind în schimb alte piese epigrafice "migrate" în Orașul de Jos sau apărute la fața locului¹⁵⁷. Un număr considerabil de monumente epi-

¹⁵³ CIL III 1061 = IDR III/5 185; CIL III 1065 = IDR III/5 238.

¹⁵⁴ Cf. Volker Wollmann, *Stadiul actual al cercetărilor privitoare la manuscrisul dispărut Dacia Antiqua al lui Martin Opitz*, în *Studii de istorie antică (Omagiu profesorului Ioan Glodariu)*, Bibliotheca Musei Napocensis, XX, Cluj-Napoca, 2001, p. 453-473.

¹⁵⁵ CIL III 983 = IDR III/5 160; CIL III 1067 = IDR III/5 188: coloană votivă pe care Zamosius, în ale sale *Inscriptiones Romanae ...*, o localizează *propter sacellum suburbanam*; CIL III 1091 = IDR III/5 233.

¹⁵⁶ CIL III 1060 = IDR III/5 183: altar votiv transportat la Vințu de Jos (azi la Muzeul din Sebeș); CIL III 1136 = IDR III/5 305; CIL III 1138 = ILS 4347 = IDR III/5 307: două baze de statui cu inscripții votive, aduse de la catedrala romano-catolică din Alba Iulia; CIL III 973 = IDR III/5 316; CIL III 1156 = IDR III/5 359; CIL III 1169 = IDR III/5 420: pe care Mommsen n-a mai găsit-o; CIL III 1173 = IDR III/5 424; CIL III 1206 = IDR III/5 507; CIL III 1257 = 532; CIL III 1240 = IDR III/5 535; CIL III 1199 = IDR III/5 598; CIL III 1200 = IDR III/5 601; CIL III 1251 = IDR III/5 610 și CIL III 1256; CIL III 1256 = IDR III/5 685.

¹⁵⁷ CIL III 7784 = IDR III/5 39; CIL III 7747 = IDR III/5 44; CIL III 7759 =

Fig. 25a

grafice au ieșit la lumina zilei în perioada interbelică, de exemplu în anii 1929¹⁵⁸ și 1930, în grădina proprietarului Oancea, provenind din ruinele unui *mithraeum* din *municipium Septimium*¹⁵⁹. Seria

IDR III/5 114; CIL III 1039 = 7735 = IDR III/5 138: din Cetate; CIL III 7757 = IDR III/5 151; CIL III 7769 = IDR III/5 315; CIL III 7792 = IDR III/5 407: descoperită în 1859; CIL III 7807 = IDR III/5 445: descoperită, după C. Gooß, în anul 1865, în Cetate.

¹⁵⁸ AÉ 1967, 385 = IDR III/5 166.

¹⁵⁹ AÉ 1944, 28 = IDR III/5 232; AÉ 1934, 115 = IDR III/5 270; AÉ 1960, 240 = IDR III/5 141; AÉ 1934, 115 = IDR III/5 270; AÉ 1934, 114 = IDR

descoperirilor continuă în deceniile următoare, dar sub supravegherea personalului științific al Muzeului albaulian, în prelungirea preocupărilor lui Adalbert Cserni de a le pune la adăpost în lapidarul acestei instituții și de a le valorifica în literatura de specialitate.

Fig. 25b

În cele ce urmează, dorim să ilustrăm, pe baza câtorva exemple mai sugestive, fenomenul "diasporei" de pe teritoriul actualului cartier Partoș¹⁶⁰. Dorim să precizăm de la început că multe dintre

III/5 271; AÉ 1960, 243 = IDR III/5 279; IDR III/3 282; IDR III/5 288; IDR III/5 289; IDR III/5 290.
¹⁶⁰ Cf. Repertoriul arheologic al județului Alba, p. 41-43.

Fig. 25c

monumentele epigrafice și sculpturale "rătăcitoare" descoperite începând cu secolul al XIX-lea¹⁶¹ au avut mai mari șanse de supraviețuire în raport cu cele ieșite la iveală în ruinele cetății medievale. Cele mai multe au ajuns, la scurtă vreme după descoperirea lor, în colecții publice din țară și străinătate. Totuși, o bună parte din cele semnalate de Reinbold, Thalsen, Ackner, Mommsen, Domaszewski, Torma, Benndorf, Münsterberg sau Oehler au dispărut

¹⁶¹ Există și inscripții semnalate mai înainte, de exemplu de M. Opitz la Oarda de Jos, până unde s-a întins *colonia Apulensis* (CIL III 1234 = IDR III/5 524).

Fig. 25d

în a doua jumătate a secolului XIX¹⁶². Apoi, din mai multe monumente descoperite în același loc și în același timp, nu toate au putut fi puse la adăpost. Astfel, din cele trei altare votive descoperite de Thalsen în 12 iunie 1847 la cărămidăria din Partoș, numai două au putut fi salvate¹⁶³, înțelegând prin salvare ajungerea

¹⁶² CIL III 1000 = IDR III/5 57; CIL III 1048 = IDR III/5 159; CIL III 7763 = IDR III/5 194; văzută în 1873 în Vințu de Jos; CIL III 1128 = ILS 4303 = IDR III/5 222; CIL III 1102 = IDR III/5 255; CIL III 1148 = IDR III/5 332; CIL III 1150 = 338; CIL III 7774 = IDR III/5 336; CIL III 1116 = IDR III/5 367; CIL III 1164 = IDR III/5 398; CIL III 1244 = 7814 = IDR III/5 573 ș. a.

¹⁶³ CIL III 1143 = IDR III/5 323; Muzeul din Deva; CIL III 1167 = IDR

lor în diferite muzee sau colecții muzeale. Este relevant, sub raport statistic, cât de multe inscripții descoperite la Partoș, în special în timpul construirii terasamentului căii ferate în anii 1866-1868, altele în anii 1872, 1879, au ajuns la Muzeul Brukenthal¹⁶⁴. Colecțiile acestui muzeu s-au îmbogățit încă în anul 1858 cu trei monumente mithraice descoperite la Partoș în veacul XVIII¹⁶⁵. Și din lotul de inscripții descoperit în anii 1838-1846 în grădina lui Johannes Pauer, un altar votiv a ajuns la muzeul sibian¹⁶⁶, în timp ce alte două inscripții au fost transportate una la Muzeul Național din Budapesta¹⁶⁷, cealaltă la Palatul Belvedere din Viena, de unde a ajuns apoi la Kunsthistorisches Museum¹⁶⁸. După muzeele din Alba Iulia și Sibiu, urmează în această statistică cele din Cluj, Deva și Ploiești, iar Muzeul Național de Istorie din București și la cele de la Sighișoara și Sebeș a ajuns câte o singură inscripție.

Exceptând cazurile când monumentele epigrafice descoperite în raza actualului municipiu Alba Iulia au fost transportate la mari distanțe, chiar și în străinătate, cum s-a văzut mai sus¹⁶⁹, de regulă ele s-au răsfirat, din rațiuni practice, într-un perimetru mai restrâns.

Cea mai apropiată localitate de Alba Iulia unde s-au găsit monumente epigrafice și sculpturale romane refolosite în scopuri edilitare a fost **Bărăbanț**. În anii 1998-1999 aici au ieșit la iveală, cu prilejul renovării bisericii romano-catolice, prin înlăturarea vechii

III/5 343: Muzeul din Alba Iulia; CIL III 1141 = IDR III/5 330.

¹⁶⁴ CIL III 7737 = IDR III/5 26; CIL III 7746 = IDR III/5 45; CIL III 7743 = IDR III/5 64: relief votiv; CIL III 7758 = IDR III/5 122; CIL III 1041 = IDR III/5 143: descoperire din 1840; CIL III 6260 = IDR III/5 167; CIL III 6261 = IDR III/5 168; CIL III 7766 = IGRR 1543 = IDR III/5 256: cu text în limba greacă; CIL III 7779 = IDR III/5 268; CIL III 7780 = IDR III/5 269; CIL III 7772 = IDR III/5 320; CIL III 7773 = IDR III/5 339.

¹⁶⁵ CIL III 1109 = IDR III/5 280; CIL III 1110 = ILS 4221 = IDR III/5 281; CIL III 1123 = IDR III/5 284.

¹⁶⁶ CIL III 1140 = IDR III/5 310.

¹⁶⁷ CIL III 1115 = ILS 3174 = IDR III/5 364.

¹⁶⁸ CIL III 1174 = ILS 7255 = IDR III/5 425: "[1838 im Pauerischen Garten] von Fürsten Longin v. Lobkowitz erworben und jetzt im Belvédère zu Wien"; J. F. Neugebauer, *Dacien*, p. 156, Nr. 236.

¹⁶⁹ Mai există un precedent în această direcție: baza unei statui comemorative transportată din ordinul regelui Matia Corvin în anul 1598 din Alba Iulia la Buda: CIL III 6265 = IDR III/5 518.

tencuieli din exterior, două reliefuri (cu caracter funerar?) și o inscripție votivă dedicată lui Iupiter și unui *genius Daciarum*, transportată aici fără îndoială de la *Apulum* (IDR III/5 723) (fig. 26a-b).

Fig. 26a-b

Așadar, nu trebuie să ne surprindă faptul că parcul curiei Teleki din **Micești** a fost garnisit, în secolul al XIX-lea, cu monumente epigrafice de diferite tipuri și categorii. Neigebaur, care vizitase conacul în 28 aprilie 1847, are cuvinte elogioase la adresa contesei Teleki pentru eforturile depuse de ea spre salvarea anticităților descoperite în zonă¹⁷⁰. Ne surprinde faptul că la data respectivă Neigebaur nu mai întâlnește în parcul acestui conac decât o singură inscripție¹⁷¹, în timp ce Reinbold și Thalson, dar și Mommsen (1857), au reperat câteva piese în plus¹⁷². În anii 1622-1623, cu ocazia vizitelor făcute prietenului său Henricus Lisbona din Zlatna, Martin Opitz văzuse, într-o casă din Micești,

¹⁷⁰ J. F. Neigebaur, *Dacien*, p. 167, nr. 3: "... im Park der Gräfin zu Kislalud, welche mehrere der in der Umgebung von Karlsburg gefundenen Alterthümer der Vergessenheit entrissen hat".

¹⁷¹ CIL III 1027 = IDR III/V 97: transportată în 1982 la Muzeul din Alba Iulia.

¹⁷² CIL III 986 = ILS 3848 = IDR III/5 20; CIL III 1031 = IDR III/5 111; CIL III 1062 = IDR III/5 182: altar votiv descoperit la bastionul "Prințul Eugen"; CIL III 1080 = IDR III/5 201; CIL III 1100 = ILS 7141 = IDR III/5 253; CIL III 1248 = IDR III/5 600, toate dispărute.

coloana votivă CIL III 1212 = ILS 7255 = IDR III/5 444. În **Șard** el a descoperit trei inscripții (CIL III 1107 = IDR III/5 352; CIL III 1114 = 356; CIL III 1241 = IDR III/5 555), iar la aprox. 1 km de Șard, Reinesius și Opitz au semnalat inscripția votivă CIL III 1084 = ILS 3015 = IDR III/5 211. La casa Bartsai din Șard a ajuns altă piesă "călătoare" pe care Opitz a semnalat-o în ruinele unei biserici (?) din cetatea medievală, dispărută și ea (CIL III 1162 = IDR III/5 397).

Pe hartă ar urma, ca distanță (în linie aeriană) la care s-a putut urmări "migrarea" monumentelor litice din *Apulum*, satul **Hăpria**, unde Zamosius a observat, în anul 1598, un altar votiv dedicat zeilor Aesculap și Hygia¹⁷³. Aproximativ la aceeași distanță, dar în direcții diferite față de Alba Iulia, se află comunele **Daia Română** și **Henig**. În prima s-a descoperit un altar votiv văzut pentru prima dată de Téglás Gábor în anul 1888¹⁷⁴, iar în a doua comună o uriașă placă funerară care, după un pelerinaj întreprins până la castelul Noptsa din Zam, a ajuns la Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva¹⁷⁵. După criteriul topografic, ar urma în enumerarea noastră comuna **Ighiu**, unde Opitz semnalase, în zidul bisericii, un fragment de inscripție funerară, dispărut între timp¹⁷⁶.

După cum s-a amintit mai sus, una dintre inscripțiile văzute de Mezerzius și Opitz în ruinele mănăstirii de la **Tăuț**, și anume epitaful primului *procurator aurariarum dacicarum* M. Ulpius Hermias, provine din Zlatna (*Ampelum*). Se ridică întrebarea dacă nu cumva și a doua inscripție văzută aici de cei doi erudiți nu a fost adusă tot din ruinele orașului *Ampelum* sau dacă într-adevăr este originară din *Apulum*¹⁷⁷.

La distanța de aprox. 13-14 km de Alba Iulia au "călătorit" inscripțiile care au fost transportate începând din veacurile XVI-XVII la **Vințu de Jos** și la **Vurpăr**. Mezerzius semnalează la castelul Martinuzzi o placă votivă¹⁷⁸, iar o inscripție romană a fost

¹⁷³ AÉ 1993, 1337 = IDR III/5 13: *in aedibus domini Georgii Barbel*.

¹⁷⁴ CIL III 7788 = IDR III/5 128: Muzeul din Sebeș.

¹⁷⁵ CIL III 1203 = IDR III/5 606.

¹⁷⁶ CIL III 1242 = IDR III/5 566.

¹⁷⁷ CIL III 1223 = IDR III/5 576.

¹⁷⁸ CIL III 1119 = IDR III/5 275: dispărută.

observată la Vințu de Jos în anul 1598 de Zamosius¹⁷⁹. În timpul principelui Bethlen, când a avut loc reconstrucția renesanțistă a castelului, după planurile unui arhitect italian, pare-se că au fost refolosite mai multe inscripții aduse din *Apulum*. Printre acestea se afla și baza de statuie votivă văzută de Bongars la catedrala romano-catolică și redescoperită în anul 1991 de profesorul clujean A. Kovács¹⁸⁰ (**fig. 27**), precum și un bloc masiv inscripționat cu o listă de soldați¹⁸¹. În anul 1899 A. Cserni a descoperit în castel un altar votiv, ajuns prin grija lui la Muzeul din Alba Iulia¹⁸². În anul 1863 Torma a observat un altar roman în biserica reformată din Vințu de Jos, unde a rămas până azi¹⁸³. El mai semnalează în sat un altar dedicate lui *Bonus Puer* provenind din Partoș¹⁸⁴. În biserica reformată din Vurpăr, Mezerzius și-a notat o inscripție, dispărută de mult timp¹⁸⁵. Alte inscripții "călătore" ajunse la Vințu de Jos s-au amintit deja în alt context¹⁸⁶. În anul 1873 Hirschfeld a descoperit două inscripții în casa Băcilă, dar nici despre destinul lor nu se mai știe nimic¹⁸⁷. În colecțiile Muzeului Brukenthal a ajuns un relief mithraic descoperit undeva în apropierea Mureșului și notat mai târziu de C. Gooß la Sebeș¹⁸⁸. În timpul lui Ariosti a ajuns la Vințu de Jos jumătatea din dreapta a unei plăci funerare ce urma să fie transportată la Viena, lucru care nu s-a mai întâmplat, din moment ce ea se păstrează la Muzeul Brukenthal. În ce privește proveniența monumentului: *Sarmizegetusa* sau *Apulum*, păreriile specialiștilor sunt împărțite¹⁸⁹. Se cunosc și alte cazuri unde nu se știe precis dacă inscripțiile respective într-adevăr provin de la Alba Iulia, cum ar fi CIL III 1183 = IDR III/5 480, inscripție funerară văzută de Mezerzius la

¹⁷⁹ AÉ 1993, 1338 = IDR III/5 98: *in domo reusdam rustici*.

¹⁸⁰ IDR III 1028 = IDR III/5 100.

¹⁸¹ AÉ 1971, 3 = IDR III/5 451: dus la Muzeul din Sebeș.

¹⁸² CIL III 14 473 = IDR III/5 158.

¹⁸³ CIL III 1043 = IDR III/5 147.

¹⁸⁴ CIL III 1133 = IDR III/5 306: Muzeul din Sebeș.

¹⁸⁵ CIL III 1230 = IDR III/5 510.

¹⁸⁶ CIL III 1060 = IDR III/5 183 și CIL III 1196 = IDR III/5 574.

¹⁸⁷ CIL III 7763 = IDR III/5 194; CIL III 7793 = IDR III/5 379.

¹⁸⁸ CIL III 7782 = IDR III/5 267.

¹⁸⁹ AÉ 1971, 368 = IDR III/2 378.

Alba Iulia. După alte surse, ea ar fi fost descoperită la Braşov sau Năsăud. CIL III 1553 = IDR III/5 528: descoperită de Mezerzius *in limine claustru Sebesiensis*, prin care s-ar putea înţelege o mănăstire din Sebeş, după alţii localitatea Caransebeş, urmând această a doua interpretare a fost localizată de Mommsen la Jupa (*Tibiscum*). În mod eronat, unii au căutat această mănăstire în Sighişoara¹⁹⁰.

Fig. 27

Cum s-a arătat chiar la început, și constructorii bisericii astăzi evanghelice din **Sebeş** au beneficiat de "cariera de piatră prelucrată" de pe platoul Cetății, cu ocazia transporturilor făcute la Ighiel după materie primă. Așa se explică prezența mai multor inscripții (și cel puțin a unei sculpturi cu caracter funerar) încastate în zidurile bisericii¹⁹¹. Piese "rătăcitoare" zidite în diferite case particulare au fost semnalate de Mezerzius¹⁹² și de Martin Opitz¹⁹³.

Un caz de refolosire a unui altar votiv roman din ruinele oraşului *Apulum* ca piatră de mormânt (pe lângă cele semnalate de noi mai sus, p. 112) a apărut în cimitirul nou al localității **Straja**

¹⁹⁰ CIL III 1553 = IDR III/1 269: localități nesigure) = IDR III/5 528; alt exemplu cu localizări contradictorii: CIL III 1191 = IDR III/5 506.

¹⁹¹ AÉ 1971, 369 = IDR III/5 92; CIL III 1238 = IDR III/5 541, AÉ 1971, 371 = IDR III/5 587 și CIL III 1258 = IDR III/5 589; *Acta Musei Napocensis*, VII, 1970, p. 180-181.

¹⁹² CIL III 1026 = IDR III/5 96.

¹⁹³ CIL III 1216 = IDR III/5 568.

în anul 1948. Pe latura din spate a acestui altar, dedicat zeului Saturn, a fost citită următoarea inscripție cu scriere chirilică: *Pomenește Doamne/ pre robu tău Va/ sile întru îm/ părăția ta/ Anu 1785*¹⁹⁴. Acest monument a apărut împreună cu jumătatea din stânga a unui altar votiv dedicat Minervei¹⁹⁵.

Piese "călătoare" reperate la o distanță de până la 10-20 km de capitala provinciei *Dacia Apulensis* au fost identificate și la **Coșlar și Galda de Jos**. Placa votivă descoperită de O. Hirschfeld la Coșlar, la sfârșitul secolului al XIX-lea, a ajuns la Colegiul reformat din Aiud¹⁹⁶, împreună cu baza de statuie funerară a lui Caius Antonius Valentinus, din tribul Papiria¹⁹⁷, descoperită tot la Coșlar de O. Zeic. Împrejurările în care au "migrat" aceste piese destul de impozante din Alba Iulia rămân o enigmă, la fel și "pelerinajul" a trei piese epigrafice pe care Mezerzius le-a văzut și notat în satul dispărut Filesd (Filești, lângă Șard), dintre care două au pierit fără urmă¹⁹⁸, ca a treia să reapară în anul 1959 în biserica ortodoxă cea veche din Galda de Jos¹⁹⁹.

N-am stăruit în această investigație asupra pieselor "călătoare" care au parcurs un drum mai scurt, în perimetrul actualului municipiu Alba Iulia, cum ar fi cele care au îmbogățit patrimoniul *Bibliotecii Batthyaneum*, care deține o importantă colecție arheologică, sau cele descoperite mai recent pe Platoul Romanilor, Dealul Furcilor sau la Partoș, care de regulă au ajuns direct în lapidariul Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia și, firește, și în circuitul științific.

La sfârșit dorim să prezentăm câteva piese "călătoare" anepigrafice mai puțin cunoscute, originare foarte probabil tot din *Apulum*, îndeplinind funcții "sacrile" la diferite biserici și cimitire în zonă. Dacă la unele din aceste monumente litice s-ar putea admite că inscripția s-a șters în timp, la altele nu se pune această problemă, în sensul că ele au avut un rol cvasi-arhi-

¹⁹⁴ AÉ 1962, 206 = IDR III/5 314.

¹⁹⁵ AÉ 1962, 206 = IDR III/5 265: vezi *Repertoriul arheologic al județului Alba*, p. 177-178.

¹⁹⁶ CIL III 7760 = IDR III/5 217: Muzeul din Aiud.

¹⁹⁷ CIL III 7804 = IDR III/5: Muzeul din Aiud.

¹⁹⁸ CIL III 1597 = IDR III/5 105; CIL III 1599 = IDR III/5 361.

¹⁹⁹ CIL III 1598 = IDR III/5 257.

tectonic. Un caz mai aparte există la biserica "Sf. Nicolae" din **Presaca Ampoiului**, unde s-a folosit ca picior al mesei de altar o anumită categorie de monument funerar, de forma unui trunchi de piramidă cu muchii arcuite²⁰⁰.

La biserica cu hramul "Sf. Nicolae" din **Șard** s-a folosit ca picior pentru masa altarului un fus de coloană romană (**fig. 28**). O situație similară avem la biserica cu hramul "Sf. Treime" din **Hăpria** (**fig. 29**).

Fig. 28

La **Feneș**, "în biserica de lângă șosea, se menționează un altar roman, probabil anepigrafic, folosit drept picior de pistol. La a doua biserică (din interiorul satului) a fost identificat un altar, cu inscripție încadrată în chenar, dar corodată și indescifrabilă"²⁰¹.

²⁰⁰ Cf. V. Wollmann, I. T. Lipovan, *op. cit.*, p. 98; V. Moga, C. Inel, M. Drâmbărean, V. Olea, *op. cit.*, p. 71, 74. fig. 1.

²⁰¹ *Repertoriul arheologic al județului Alba*, p. 95.

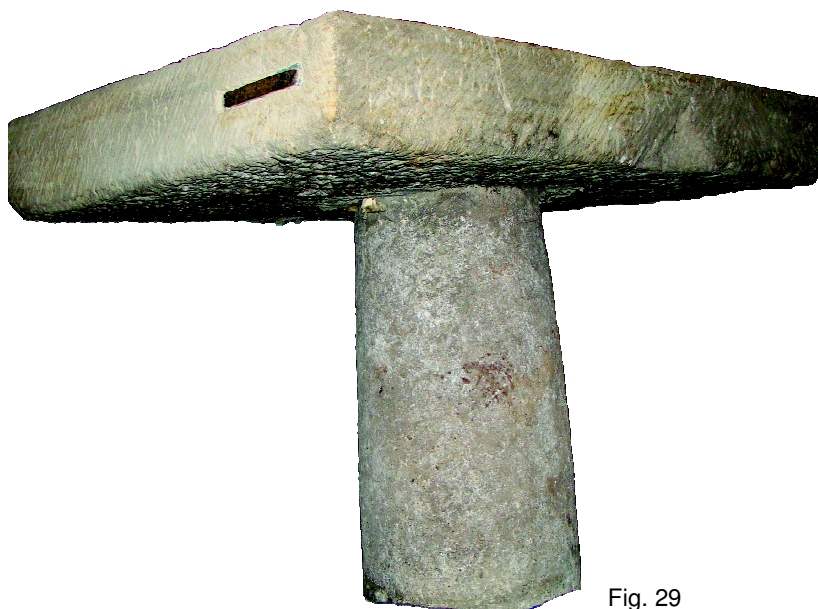

Fig. 29

Refolosirea unor monumente epigrafice și sculpturale romane ca material de construcție, în special la construcții cu caracter religios, s-a practicat nu numai acolo unde ele stăteau la dispoziție în cantități imense, precum cele trei centre importante analizate mai sus, ci chiar și acolo unde au existat așezări romane mai neînsemnate, unele dintre ele nici măcar identificate cu precizie. Un exemplu reprezentativ îl constituie monumentele romane zidite în biserica evanghelică din **Dârlos** (jud. Sibiu), cunoscute, cu excepția câtorva piese, de la mijlocul secolului XIX²⁰². Inscrip-

²⁰² Cf. F. Müller, *Römerspuren im Osten Siebenbürgens*, in: *Mitteilungen der Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der historischen Baudenkmahle*, Wien, 4, 1859, p. 72: "... ist zum Behufe der Einfügung in das Mauerwerk der obere Theil der Figuren abgeschlagen, stellte das Relief eine Opferhandlung dar: in der Ecke steht eine ara, vor welcher zwei Figuren in weiten Gewänder und zwei in Hosen erscheinen ... was ebenfalls auf ein Grabdenkmal schließen läßt"; "am Äuseren der evang. Kirche zwei Römersteine eingemauert -- -- Beide sind stark verstümmelt. Der erste läßt in einer Nische das Brustbild eines mit der Toga bekleideten Mannes, wie sie auf römischen Grabsteinen gewöhnlich vorkommen, und in der ersten darunter

țiile cunoscute pe vremea aceea au fost publicate în CIL, apoi în IDR III/4 și reinterpretate într-o lucrare recent apărută²⁰³. Printre cele care nu se amintesc în literatura mai veche se află un fragment de inscripție funerară²⁰⁴, un fragment din peretele lateral stâng al unei *aedicula* cu reprezentarea unui călăreț²⁰⁵, două fragmente de altar votiv (?)²⁰⁶, un fragment dintr-o friză ornamentată cu două rozete compozite²⁰⁷ și, în sfârșit, un fragment cu jumăta-tea dreaptă a unui fronton bipartit, aparținând foarte probabil unui monument funerar²⁰⁸. Pe acest monument este redat un monstru acvatic cu trup de șarpe, ale cărui picioare anterioare și cap sunt însă ale unui bovideu. Această reprezentare este mai puțin întâlnită în arta sculpturală din Dacia, analogii ceva mai apropiate oferind decorul stelei funerare din *Apulum* pusă lui Ulpius Adiutor²⁰⁹.

Locul de proveniență al acestor monumente romane nu se cunoaște. Pe baza plăcii funerare medievale, care s-a folosit ca treaptă la intrarea în biserica din Dârlos până la distrugerea inscripției și despre care se presupune că ar proveni din Ațel, s-ar putea admite ca și monumentele romane zidite în aceeași biserică să fi fost transportate aici din ruinele unui *vicus* situat în apropierea comunei²¹⁰.

befindlichen Zeile den Buchstaben M, vor dem dem wahrscheinlich D stand, gewahren"; Ackner-Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Nr. 820-821.

²⁰³ Alexandru Gh. Sonoc, Claudiu Munteanu, *Monumente romane zidite în biserica din Dârlos (Jud. Sibiu)*, în *Brukenthal. Acta Musei*, 1, 2006, p. 113-119.

²⁰⁴ *Ibidem*, p. 120-121, fig. 13-15.

²⁰⁵ *Ibidem*, p. 122, fig. 18-20.

²⁰⁶ *Ibidem*, p. 124, fig. 21; fig. 26.

²⁰⁷ *Ibidem*, p. 124, fig. 22-25.

²⁰⁸ *Ibidem*, p. 121, fig. 16-18.

²⁰⁹ IDR III/5 604; Cloșca Băluță, *Monumente epigrafice de la Apulum*, în *Apulum*, XXIII, 1986, p. 129 și urm.; vezi și Carmen Ciongradi, *Grabmonument und sozialer Status in Oberdakien*, Cluj-Napoca, 2007, p. 166, S/A 22.

²¹⁰ Inscripția funerară, din care se mai văd doar câteva frânturi de cuvinte, a fost semnalată pentru prima dată de M. Csáki, custodele Muzeului Brukenthal, în raportul său către Comisiunea Monumentelor Istorice, Secțiunea pentru Transilvania: Anexa la Nr. 606 (Muz. Cluj, C-

**The "Diaspora" of the Archaeological-Epigraphic Monuments
from the Urban and Military Centers of *Dacia Superior***

-abstract-

From ancient times, there has been a frequent municipal usage of certain stone monuments found in the ruins of the old civilizations and especially in Roman era. This phenomenon occurred on the territory of the former *Dacia Superior* especially around the important political and military settlements such as *Sarmizegetusa Ulpia Traiana*. The circumstances in which this "migration" of Roman stone monuments – especially the epigraphic ones – are still unknown. Many researchers have tried to solve this problem, some of them gathered the first collection of Roman inscriptions during the 16th century, others edited the famous *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL), and more recently, historians have put together the collection *Inscriptiones Daciae Romanae* (IDR). The constant "robbing" of the huge stone mines occurred mainly because of the constant need for this particular material in order to build churches (for example, the church from Densuș, Hunedoara county) and other edifices. The "migration" of some epigraphic and sculptural monuments occurred because of the antiquarians, passionate collectors that have tried to keep them for posterity by carrying them to mansions, Roman camps, churches or citadels and treating them as art objects. This was actually a European trend which was also shared by the nobility from Țara Hațegului and that from the middle part of the Mureș Valley. It hasn't been determined whether the usage of the stone Roman monuments, especially the votive and funerary ones, when building a series of churches on the Mureș, Ampoi, Almaș and Agriș valleys – most of them wooden Orthodox churches – has a certain meaning or it is just a simple coincidence.

Besides the "migration" that took place on a rather restricted area – with some exceptions, such as the epigraphic monument moved from *Sarmizegetusa Ulpia Traiana* to Bretea Română, then to Banloc (Timiș county) and then finally to Timișoara or the monument that has reached Suceava – there has also been a bigger one, during which an important lot of Roman inscriptions from Dacia have been moved abroad. The latter situation has been influenced by the Austrians, which, through the actions of the count Giuseppe Ariosti in 1723 have moved over 60 Roman inscriptions from Alba Iulia, Abrud-Zlatna, Turda and Sarmizegetusa, to Vienna. During the action, a fluvial boat has sunk in Tisa, at

2, 1400): "22-23 Juli [1926 ?]: Unter den Steinstufen des Portals befindet sich auch ein Grabstein, dessen Relief und Inschrift stark abgetreten ist".

Szeged, carrying 14 inscriptions aboard. The inscriptions that finally reached Vienna have been immured in the Hofbibliothek (nowadays Nationalbibliothek) hall.

Isolated inscriptions, some discovered in 1834 at Partoș (Alba lulia) ended up at "Antikensammlung" in Vienna and then to Kunsthistorisches Museum. Two inscriptions from Alba lulia have been taken to The National Museum from Budapest during the second half of the 19th century, while another one reached Buda in 1598, by the order of King Mathias Corvin.

The present thesis deals with the "wandering" inscriptions from Alba lulia, first discovered on the Citadel's plateau and then inside the Roman settlement from Partoș. Many epigraphic monuments have been rediscovered inside the walls of the Roman-Catholic cathedral from Alba lulia during its restoration from 1909-1910 and the archaeological diggings from 1969-1977. Other inscriptions have been reused as construction material for the Princely Palace, the Báthory church-demolished in 1898 and other churches and public buildings that have disappeared in time.

The Silesian poet Martin Opitz (1622-23), the cameral doctor from Zlatna, Ignatius Reinbold (1836) and later, the garrison priest, Dionysus Thalson from Alba lulia have been important factors in pointing out epigraphic and sculptural monuments from the ruins of *Apulum* and *Ampelum* (Zlatna).

The thesis ends with the presentation of some "wandering" pieces from the military and civil settlement of *Apulum* and from the Alba county, covering an area of 25 km. The thesis also presents some special and unexplained "migrations", such as the inscriptions that reached Filești village (near Șard, nowadays lost), or those of unknown origin, from the walls of the Evangelic church from Dârlos (Sibiu county).